

DILEME

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Uredniški odbor

ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija),

dr. Damjan Hancič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov

(Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina

(Slovenija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Slovenija)

Spletni naslov

www.scnr.si

Leto izida: 2018

Redakcija te številke je bila zaključena 25. 5. 2018.

Lektoriranje in prevod povzetkov

Megamoment, d. o. o.

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Nonparel, d. o. o.

Naklada

300 izvodov

Letna naročnina

25 €

Cena posamezne številke

15 €

issn 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

LETNIK 2 • 2018 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Mateja Čoh Kladnik
Dr. Milko Mikola

7

Razprave

Igor Grdina
*Uveljavitev monološke strukture v slovenskem
zgodovinopisju*

17

Damjan Hančič
*Komunistična partija in njeno delovanje na Kamniškem
med drugo svetovno vojno in v prvih letih po njej*

67

Milko Mikola
*Mladoletni obsojenci v Sloveniji
v obdobju 1945–1953*

95

David Petelin
*Prelom s starim
in ustvarjanje nove elite*

123

In memoriam

Tamara Griesser Pečar
In memoriam Anton Drobnič (1928–2018)

159

Recenzije

Renato Podbersič
Jože Mihevc, Skozi taborišča do sreče,
zbirka Zapisi iz zdomstva, Mladika, Trst 2018

169

Tamara Griesser Pečar
Zdenko Roter, Pravi obraz. Neizbrisna znamenja
resničnosti, Sever & Sever, Ljubljana 2017

175

Dr. Milko Mikola

»Nisem imel vedno lahke poti,
ampak sem ponosen na to, da sem to zmoغل!«

Zgodovinar in arhivski svetnik dr. Milko Mikola je odličen poznavalec komunističnega nasilja ter kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji.

Rodil se je kmalu po koncu druge svetovne vojne, 15. aprila 1946, na Grobelnem pri Celju. Težka povojna leta so ga zaznamovala osebno ter vplivala na njegovo znanstvenoraziskovalno in strokovno delo. Iz zgodnjega otroštva se najbolj spominja dogodka, »*ko so mi pred očmi izterjevalci obvezne oddaje fizično pretepli mamo in je bila potem zaprta. Tako da se mi je to vtisnilo v spomin, zelo globoko. In moram reči, da je tudi to bil eden izmed razlogov, da sem se lotil te tematike. Predvsem sem želel prikazati, kaj so pretrpeli kmetje po vojni. Moja družina, moji starši so namreč med vojno bili ne samo podporniki partizanov, ampak je bila pri nas partizanska javka, ki jo je vodila mama, oče pa je bil partizanski vodič. In po vojni je mama pristala v zaporu, oče pa v taborišču*«. ¹ Med očetovo

1 Arhiv dogodkov Študijskega centra za narodno spravo, Pogovor z dr. Milkom Mikolo 11. oktobra 2016 (Arhiv SCNR, Pogovor z dr. Milkom Mikolo). Dostopno tudi na <http://oddaje.ognjisce.si/mojazgodba/2017/03/28/26-3-2017-ivljenje-in-delo-dr-milka-mikole>, 17. 4. 2018.

odsotnostjo so morali vsi otroci poprijeti za delo na kmetiji. Ko mu je slamoreznica pri šestih letih odrezala prste, ga je to zaznamovalo za vse življenje.

Po opravljeni maturi se je leta 1966 vpisal na filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je študiral zgodovino in sociologijo. Kot profesor zgodovine in sociologije se je leta 1972 zaposlil v Šolskem centru Borisa Kidriča v Celju. Desetletnega pedagoškega dela in razmer v šolskem centru se je ob svoji 70-letnici takole spominjal: *»Moja prva služba je bila poklicna šola, služba profesorja zgodovine, najprej zgodovine, kasneje pa sem moral poučevati tudi predmet STM, Samoupravljanje s temelji marksizma. In sem ponosen na to, da sem našel v zapisniku komiteja za splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito pri občinskem komiteju ZKS Celje, da sem ob neki priliki izjavil, to je nekdo poročal, oni so si to skrbno beležili /.../, zopet grem lagat v razred, zopet grem lagat učencem. Bile so še druge stvari zabeležene, in bi takrat, če bi bila to prva povojna leta, končal nedvomno ne v kazensko-popoljševalnem domu, ampak v enem izmed delovnih taborišč.«²*

Nikoli ni bil član komunistične partije in tudi zato je na lastni koži občutil težo takratnega družbenopolitičnega sistema. *»Nisem doumel, kam sem pravzaprav prišel. Že to, da nisem vstopil v ZK, to je skoraj ravnatelj zaadel kap. /.../ Tako da sem si točko za točko nabiral črne pike in na koncu je počilo, ko sem razkril oziroma od ravnatelja zahteval, da pripreči nadaljnje zlorabljanje učenk /.../ in da te ljudi pokliče na odgovornost. Ker so bili pa vsi člani ZK, jih je bilo treba takoj zaščititi in potem je padlo po meni. In takrat je pa vse to prišlo na dan, kar sem nekoč rekel.«* Komite za splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito pri celjskem občinskem komiteju ga je pozval na pogovor in njegov predsednik mu je takrat dejal: *»Tovariš Mikola, mi imamo o vas sicer s strani pedagoške službe zavoda*

2 Prav tam.

za šolstvo dokumente, ki kažejo, da ste bili odličen pedagog, da ste odličen pedagog, da vas imajo učenci radi. Toda za vas ni več prostora v razredu na nobeni šoli v Sloveniji.« Nekdanja sodelavka, učiteljica slovenščine in partizanka, mu je v zvezi s tem dogodkom pozneje dejala: »Veš, Milko, take, kot si ti, smo mi po vojni pošiljali v taborišča.« Tako je bil Mikola »odstranjen iz šole. Politično«. ³

Leta 1982 se je zaposlil v Zgodovinskem arhivu Celje, kjer je delal 22 let in leta 2003 pridobil naziv arhivskega svetnika. Njegova glavna naloga je bila strokovna obdelava arhivskega gradiva in pri tem delu je zelo je pogrešal pedagoški poklic: »Kajti jaz sem šel študirat zgodovino, da bom nekoč učil, ker sem verjel, da imajo vsi zgodovino radi, tako kot sem jo imel jaz.« ⁴

Kot arhivist se je posvetil predvsem arhivskemu in dokumentarnemu gradivu po letu 1945, posebej pa so njegovo pozornost pritegnili partijski dokumenti. Tako se je srečal s številnimi dokumenti o različnih oblikah medvojnega revolucionarnega nasilja in o razsežnostih nasilja komunistične oblasti po koncu druge svetovne vojne. Takrat je začel tudi znanstvenoraziskovalno delo. Njegovo pozornost so najprej pritegnile zaplembe premoženja in druge oblike nasilnih odvzemov premoženja po koncu druge svetovne vojne na Celjskem in v Sloveniji. Iz te teme je leta 1989 najprej magistriral, ⁵ leta 1999 pa še doktiral. ⁶ Tudi tukaj ni šlo gladko: »Moram reči, da sem imel silne

3 Prav tam.

4 Prav tam.

5 *Izvajanje zaplemb, agrarne reforme in nacionalizacije v celjskem okrožju 1945–1948*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1989.

6 *Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1948 s posebnim poudarkom na celjskem območju*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999. Leta 1999 je Zgodovinski arhiv v Celju izdal njegovo monografijo z naslovom *Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952*.

težave pri tem, da je bila ta naloga sprejeta. /.../ Ampak mi je potem sam rektor filozofske fakultete pisal in me spodbudil, naj vztrajam. In tudi sem. /.../ Nisem imel vedno lahke poti, ampak sem ponosen na to, da sem to zmogel.»⁷

Njegovo raziskovalno pozornost so pritegnili tudi povojni politični in montirani sodni procesi proti t. i. razrednim sovražnikom ter izrekanje in izvajanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbenokoristnega dela.⁸ Znanstvene razprave iz omenjenih tem je Mikola objavljala v zbornikih (npr. Celjskem zborniku) in samostojnih monografijah. Tako je Zgodovinski arhiv Celje leta 1995 izdal njegovo prvo knjigo z naslovom *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951*, ki jo je Mikola pripravil na prošnjo celjskega Demosa, da bi predstavil politične montirane sodne procese na Celjskem po letu 1945. Tudi ta njegova monografija je bila strokovna podlaga za več odločb Ustavnega sodišča Republike Slovenije o kazenski zakonodaji, ki je veljala na Slovenskem po koncu druge svetovne vojne.⁹

Kot arhivist je Mikola prvi začel objavljati arhivske dokumente in pričevanja žrtev ali njihovih svojcev o nasilju komunističnega sistema v Sloveniji ter o kršenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Tako je leta 1998 kot prva izšla zbirka dokumentov *Notranji sovražniki v dokumentih okrajnih partijskih komitejev z območja Zgodovinskega arhiva v Celju*, leto pozneje pa še publikacija z naslovom *Dokumenti o kulaških procesih na Celjskem*. V samozaložbi je leta 2003 izdal knjigo

7 Arhiv SCNR, Pogovor z dr. Milkom Mikolo; <http://oddaje.ognjisce.si/mojazgodba/2017/03/28/26-3-2017-ivljenje-in-delo-dr-milka-mikole>, 17. 4. 2018.

8 *Delo kot kazen: izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951*, Zgodovinski arhiv Celje, Celje 2002.

9 Arhiv SCNR, Pogovor z dr. Milkom Mikolo; <http://oddaje.ognjisce.si/mojazgodba/2017/03/28/26-3-2017-ivljenje-in-delo-dr-milka-mikole>, 17. 4. 2018.

Religija, cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS Zgodovinskega arhiva Celje in zanj leta 2004 prejel Aškerčevo priznanje.

Ukvarjal se je tudi z gospodarsko zgodovino. Rezultat tega zbirateljskega in raziskovalnega dela so med drugimi monografija *Zgodovina celjske industrije* (2004), publikacija *Stara industrijska podjetja na Celjskem* (1996) ter razstava in katalog *Logotipi celjskih industrijskih podjetij* (2004). Z njimi je osvetlil manj znano zgodovino industrije v Celju in na širšem celjskem območju.

Kot odličnega poznavalca arhivskega gradiva o nasilju komunističnega totalitarizma v Sloveniji ter kot strokovnjaka s področja zgodovine in arhivistike je Vlada Republike Slovenije dr. Milka Mikolo imenovala v več svojih komisij. Med letoma 2007 in 2012 je bil član arhivske komisije. Leta 2005 je prevzel vodenje Sektorja za popravo krivic in za narodno spravo pri Ministrstvu za pravosodje Republike Slovenije, leta 2008 pa je postal vršilec dolžnosti direktorja novoustanovljenega Študijskega centra za narodno spravo.

Kot izjemen poznavalec komunističnega nasilja in kršenja temeljnih človekovih pravic in svoboščin po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji je tudi med letoma 2006 in 2009 nadaljeval objavljanje arhivskih dokumentov. Tako je objavil štiri zbornike dokumentov in pričevanj o do tedaj manj poznanih oblikah povojne komunistične represije v Sloveniji, in sicer o povojnih delovnih in koncentracijskih taboriščih ter o izgonu prebivalcev iz kraja bivanja.¹⁰

¹⁰ *Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji*, Ministrstvo za pravosodje, Ljubljana 2006; *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji: koncentracijska taborišča Strnišče, Hrastovec, Brestrnica in Filovci*, Ministrstvo za pravosodje, Ljubljana 2007; *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji, Koncentracijska taborišča Št. Vid nad Ljubljano, Škofja Loka in Teharje ter taborišče za otroke Petriček*, Študijski center

Raziskovalno je ostal aktiven tudi po upokojitvi (2009). Znanstvena monografija *Rdeče nasilje, Komunistična represija v Sloveniji po letu 1945* (2012) je njegovo življenjsko delo, »*sinteza vsega, kar je napisal*«. ¹¹ Mikola je z njo prispeval prvi celovit, sistematičen in pregleden prikaz komunističnega nasilja v prvih povojnih letih na slovenskih tleh ter jo posvetil vsem žrtvam. Znanstveno natančno in objektivno je na podlagi arhivskega gradiva predstavil različne oblike nasilja, ki so predstavljale najhujše kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin, in sicer množične zunajsodne umore, koncentracijska in delovna taborišča za nasprotnike komunističnega režima, množične izgone prebivalstva, nasilne razlastitve premoženja, politične in zrežirane sodne procese proti t. i. notranjim (dejanskim in domnevnim) sovražnikom, preganjanje Katoliške cerkve ter nasilje nad posameznimi verskimi skupnostmi, posebno poglavje pa je namenil političnim obsojencem in političnim zapornikom.

Dr. Milko Mikola je avtor številnih znanstvenih prispevkov in monografij, sodeloval je na mnogih znanstvenih srečanjih. Odpiral je pot skoraj pol stoletja zamolčanim in prepovedanim temam. Znanstveno proučevanje je nadgradil s številnimi objavami arhivskih dokumentov ter pričevanj žrtev in njihovih svojcev. Zato lahko njegovo delo v smislu odkrivanja zgodb o žrtvah in različnih oblikah nasilja ne samo komunističnega, ampak tudi fašističnega in nacističnega totalitarizma, označimo kot pionirsko in kot njegovo življenjsko delo. S svojim delovanjem je odkrival številne zamolčane dogodke in procese

za narodno spravo, Ljubljana 2008; *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2009.

11 Arhiv SCNR, Pogovor z dr. Milkom Mikolo; <http://oddaje.ognjisce.si/mojazgodba/2017/03/28/26-3-2017-ivljenje-in-delo-dr-milka-mikole>, 17. 4. 2018.

iz slovenske povojne zgodovine. Na ta način je nedvomno prispeval k razvoju slovenskega zgodovinopisja in arhivistike, tako na področju varovanja in ohranjanja arhivske dediščine kot tudi na področju seznanjanja strokovne in širše javnosti z arhivskimi dokumenti in novimi zgodovinskimi spoznanji.

Za svoje delo je prejel več nagrad, in sicer že omenjeno Aškerčevo priznanje (2004) za knjigo *Religija, cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS Zgodovinskega arhiva Celje*, srebrni celjski grb za prispevek v raziskovalnem zgodovinopisju, katerega pomen je trajen za mesto ob Savinji (2009), in Zoisovo priznanje za pomembne znanstvene dosežke v zgodovini (2013).

Letos bo minilo 20 let od izida dokumentarnega zbornika *Temna stran meseca: Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* in postavitve istoimenske razstave. Študijski center za narodno spravo bo ob tej pomembni obletnici pripravil mednarodni znanstveni posvet ter tako obeležil tudi deseto obletnico ustanovitve in delovanja. K temu, da lahko letos obeležujemo oba dogodka, je prav gotovo pomembno prispeval dr. Milko Mikola. Njegov obsežen znanstveni in strokovni opus je plod dolgoletnega vztrajnega in temeljitega proučevanja in odkrivanja zamolčanih, manj (po)znanih in raziskanih dogodkov ter družbenih in političnih procesov iz slovenske zgodovine po drugi svetovni vojni. Tistih, ki so že bili obravnavani, vendar enostransko ali premalo natančno, kot tistih, ki jim je bilo usojeno, da so bili skoraj pol stoletja mrtva črka na papirju. Lahko je vzor vsem, ki se ukvarjamo s proučevanjem nasilja totalitarnih sistemov ter kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin na Slovenskem v 20. stoletju.

Maribor, maj 2018

Dr. Mateja Čoh Kladnik

Dr. Milko Mikola

Fotografija: Študijski center za narodno spravo

R a z p r a v e

Prejeto: 28. 4. 2018
1.01 Izvirni znanstveni članek

Ddr. Igor Grdina¹

Uveljavitev monološke strukture v slovenskem zgodovinopisju

Izvleček

V obdobju po 2. svetovni vojni je v slovenskem zgodovinopisju za nekaj desetletij povsem prevladala monološka struktura. Različne raziskovalne paradigme niso bile niti načeloma v enakem izhodiščnem položaju. Janko Orožen je takšno stanje označil za »grafenauerjevsko diktaturo«. Medievalist Bogo Grafenauer je namreč imel v slovenskem historiografskem prostoru po drugi svetovni vojni največjo moč. Na njegovo prevlado, ki se je kazala v urednikovanju Zgodovinskega časopisa – v uredništvu sprva ni bilo niti najuglednejšega tedanjega medievalista Milka Kosa –, so vplivali zunanji in notranji dejavniki. Med prvimi je treba navesti radikalni monologizem komunističnih oblasti. Grafenauer je marksistom priznaval primat pri raziskovanju časa od sredine 18. stoletja dalje. Sam se je večkrat skliceval na marksistično terminologijo (razredni boj, vojaška demokracija), čeprav v svojem izhodišču ni bil marksist. Med notranjimi razlogi za prevlado monološke strukture pa je treba

¹ Ddr. Igor Grdina, znanstveni svetnik, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, igor.grdina@zrc-sazu.si.

navesti njeno tradicijo, ki jo je v slovenskem zgodovino­pisju že po 1. svetovni vojni poskušal uveljaviti Ljudmil Hauptmann.

KLJUČNE BESEDE: monološka struktura, zgodovino­pisje, Ljudmil Hauptmann, Josip Mal, Milko Kos, Bogo Grafenauer

Abstract

In the period after the Second World War, Slovenian historiography became completely dominated by the monological structure for a few decades. Various research paradigms were not in the same starting position even in principle. Janko Orožen characterised such a state as the “Grafenauer dictatorship”. This notion is based on the fact that medievalist Bogo Grafenauer was the most influential person in the Slovenian historiographical circle after the Second World War. His dominance, which was evident in his position as an editor of the *Historical Review*—the editorial board initially did not include even the most prominent medievalist of that time, Milko Kos—, was influenced by external and internal factors. The main external factor was the radical monologism of communist authorities. Grafenauer recognised Marxists as having a leading role in researching history from the mid-18th century on. Furthermore, he often referenced Marxist terminology (class struggle, military democracy) despite not being a Marxist initially. The internal factors for the dominance of the monological structure include its tradition; attempts at establishing tradition in Slovenian historiography are attributed to Ljudmil Hauptmann who tried to do so after the First World War.

KEY WORDS: monological structure, historiography, Ljudmil Hauptmann, Josip Mal, Milko Kos, Bogo Grafenauer

Ko se je pripravljala natis študije Nade Klaić o knezih Celjskih v deželah ogrsko-hrvaške krone, ki je v avtoriziranem prevodu Mateja Rodeta zagledala luč sveta leta 1982,² je Janko Orožen Janezu Šumradi dejal, da to delo pač ne bo »šlo v prilog grafenauerjevski diktaturi«. ³ Monografija, katere teze so močno odmevale tudi na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, je zaradi zagovarjanja ključne vloge plemstva v političnem dogajanju v epohi stanovskega reda dejansko pomenila veliko novost.⁴ Zgodovinopisje na Slovenskem tedaj pretežno ni bilo razumljeno kot prostor nedokončljive razprave na znanstvenokritičnih temeljih, temveč kot linija, v kateri se posamezni podatki dodajajo, drugi pa le ažurirajo. Konceptcija, struktura in tehnika vede naj bi se sploh ne spreminjale več.⁵ Historiografija svoje naloge pač ni videla v problematiziranju in iskanju – kakor je terjal Marc Bloch⁶ –, temveč v postuliranju. Tudi v širšem javnem prostoru je hotela predpisati razumevanje lastnih ciljev in ravnanja ter vsega, kar tematizira.⁷

- 2 Nada Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone. Celjski zbornik. Posebna izdaja*, Kulturna skupnost, Celje 1982.
- 3 Janez Šumrada, »Moj spomin na Janka Orožna«, v: *Orožnov zbornik* (ur. Marija Počivavšek), Zgodovinsko društvo Celje, 2012, str. 94.
- 4 V tem smislu je Nada Klaić tudi posegla v diskusijo o knezih Celjskih na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Prim. »Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru«, *Zgodovinski časopis*, št. 1-2/1983, str. 93, 94.
- 5 Značilno se temeljni priročnik za uvod v študij zgodovine na ljubljanski univerzi ni spremenil več desetletij. To samo zase govori o rigidnosti stroke. Grafenauerjeva *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, ki je imela status temeljnega študijskega gradiva, je bila prvič izdana leta 1960, ponovno pa razmnožena 1980.
- 6 Nenad Ivić, *Napulj i druga imaginarna mjesta*, Gordogan, Zagreb 2009, str. 254.
- 7 Povzetek Grafenauerjevega visokošolskega uvajalnega učbenika je bil objavljen tudi v slovenski verziji *Svetovne zgodovine*. Naloga tega poja-

Slovensko zgodovinopisje se je v tistem času že uspelo profilirati tudi kot čvrst okop proti spremembam predstav o preteklosti v celotni Titovi federaciji. Tako je Bogo Grafenauer, ki je imel v njem glavno besedo, še leta 1987 energično nasprotoval inovacijam v zveznih historiografskih projektih. Ostro se je zoperstavljal zlasti težnji nekaterih hrvaških raziskovalcev dobe davnih dedov, da bi se dotlej nezaključena Zgodovina narodov Jugoslavije, ki je kronološko segala le do 18. stoletja, v naslednji izdaji in v nadaljevanju postavila na nova izhodišča. Pri tem pa je značilno, da je za svoje ugovore pobudam za spremembo poiskal docela osebne temelje. Kot edinemu še živečemu članu ožje redakcije prve izdaje dveh knjig Zgodovine narodov Jugoslavije naj bi mu samoumevno šlo nekakšno skrbništvo nad nasedlim projektom.⁸ Vsi, ki so razmišljali o nadaljevanju nekoč začetega in potem prekinjenega dela, naj bi bili dolžni upoštevati njegov urnik in stališča. Takšno sodbo je Grafenauer je podkrepil celo s sklicevanjem na lastne avtorske pravice. V primarno osebnem kontekstu je tudi opozarjal na potrebo po avtonomnosti znanstvenega dela ter terjal neodvisnost od politike in drugih dejavnikov, ki bi lahko na podlagi (ne)dodeljevanja sredstev za raziskovanje in pisanje vplivali na končno podobo projekta. Ni pa bil pripravljen razmišljati v

snjevalnega »preludija« je bila sugerirati način razumevanja teksta, ki je bil preveden iz nemščine – njegov izvornik je izšel pri založbi Herder v Freiburgu leta 1971 – ter potem še dopolnjen s strani domačih avtorjev. Prim. Bogo Grafenauer, »Uvod«, v: *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. XIII–XLII.

- 8 Glede na to, da Grafenauer ni bil specialist za zgodovino novejših obdobij, ki bi jih bilo treba tematizirati pri nadaljevanju *Zgodovine narodov Jugoslavije*, njegovo vztrajanje pri ohranjanju odločilne besede ni imelo zares strokovnih temeljev. Dejansko je postavljalo pod vprašaj avtonomijo specialistov za posamezna področja. Značilno Grafenauer nikoli ni postavjal pod vprašaj potrebe po periodizaciji, kakor npr. od njega pičlih osem let mlajši francoski medievalist Jacques Le Goff.

smeri Lamarckove misli, da sleherna znanost napreduje samo s svojo filozofijo.⁹ Zato se mu je zdelo samoumevno, da je apriorno zavračal konceptualne spremembe.¹⁰

V času, ko se je zgodovinska veda širila v vedno nove stvarne in predstavne prostore, je bilo takšno stališče izjemno togo. Načelno zavzemanje za fundamentalni status quo v intelektualno dinamičnem 20. stoletju ni pomenilo – kakor nekoč – obrambe zlatega standarda, temveč zaostajanje. Veliki razmah teorije, ki je slovensko zgodovinopisje skorajda povsem obšel, je vplival na skrajno pomanjkljivo (avto)refleksijo. Znanstvene historiografije se v zadnji konsekvenci ni postavljalo v območje struktur časa in prostora. Njen temeljni koncept naj bi bil nespremenljiv. Dejansko pa je modro, če zgodovinar tudi znanost z njenimi paradigmi obravnava historistično. Podobno velja tudi za razumevanje raziskovalnih pristopov – vključno s sedanjimi.

Na dlani je, da bi Grafenauerju zlasti konceptualna nespremenljivost tudi pri neovirani debati o metodologiji, ki jo je zaradi raznolikosti virov o nekdanjem življenju v stroki edino dopuščal, zagotavljala glavno besedo. Vsa druga stališča bi zlahka mogla biti odpravljena kot podleganje nestrokovnim kriterijem oziroma zahtevam. Grafenauer, ki marsikje v Jugoslaviji že prej ni užival nedeljenega ugleda – za to je bilo zaslužno njegovo nekoč zelo intenzivno podpiranje »znanega Herostrata hrvaške zgodovine« Nade Klaić¹¹ ter Jaroslava Šidaka

9 Ivić, *Napulj i druga imaginarna mjesta*, str. 248.

10 Bogo Grafenauer, »Kontinuiteta v konceptu – prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta)«, *Zgodovinski časopis*, št. 2/1987, 339–342.

11 Bogo Grafenauer in Nada Klaić sta si bila nekaj časa tudi zasebno zelo blizu. Njuna »intimna korespondenca« je bila očitno tako pikantna, da si je Josip Lučić že zgolj z napovedjo njene objave izbral možnost obrambe oddane disertacije, ki mu je bila poprej odrekana. Prim. Miroslav Brandt,

in njegovih ne ravno tolerantnih somišljenikov¹² –, je s svojimi leta 1987 objavljenimi mislimi samo še utrdil sloves okorelega branilca obstoječega stanja. Raziskovalci, ki so za prave šteli drugačne koncepte ali so se z lastnim pretresanjem zgod(b) preteklosti dokopali do drugačnih rezultatov kot on, so slednjega dojemali kot diktaturo. Janko Orožen, ki je odkrito spregovoril o njej, namreč nikakor ni bil edini nezadovoljnejš. Grafenauerja je odločno zavračal tudi Vlado Habjan, ki je nasprotoval njegovemu odkrito redukcionističnemu razumevanju slovenske nekdanjosti. Pri tem je posebej poudarjal problematičnost razlag, ki so zadevale plemstvo, pomen oglejskega patriarhata ter kasnega zgodnjega ter celotnega visokega srednjega veka.¹³

Ostra kritika razmer v času, ko je imel med slovenskimi zgodovinarji prvo besedo Bogo Grafenauer, je bila zaradi njegove konceptualne ozkosti povsem upravičena. Nikakor je ni mogoče uvrstiti v rubriko osebnih resentmentov, čeprav bi bilo tudi za tovrstno nerazpoloženje mogoče najti številne razloge. Čisto gotovo se je Grafenauer, ki ga je Miroslav Brandt označil celo za načelnega »hrvatomrsca«,¹⁴ vedel do drugih raziskovalcev preteklosti pokroviteljsko. Ni jih kritiziral samo zaradi stvarnih napak in iz virov neizpeljivih interpretacij v njihovem delu. Vlada Habjana je, denimo, na okrogli mizi, prirejani v okviru XXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, poskušal brez kakršnega koli strokovnega argumenta odpra-

Život sa suvremenicima. Političke uspomene i Svjetonazor, Naklada Pavičić, Zagreb 1996, str. 133.

12 Brandt, *Život sa suvremenicima*, str. 131, 133, 185.

13 Del Habjanove kritike Grafenauerjevega razumevanja preteklosti, ki je bilo redukcionistično v odnosu do plemstva, je bil predstavljen na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Prim. »Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru«, zlasti str. 97, 98.

14 Brandt, *Život sa suvremenicima*, str. 131.

viti kot človeka, ki niti ne ve, kaj govori, vendar je bil deležen hladne prhe Ferda Gestrina. Slednji je Grafenauerjevemu oponentu deloma pritrdil pri razpravi o veliki vlogi Judov v srednjeveških mestih.¹⁵ Značilno pa se ljubljanski profesor ni lotil Habjanovih zares šibkih utemeljitev besed o neodvisnosti oziroma suverenosti visokih fevdalcev v poznem srednjem veku,¹⁶ saj sta ta pojma za opisovanje dejanskega stanja v tisti dobi povsem neuporabna. Grafenauerjevo priseganje na znanstvenost je bilo očitno selektivno. To je navsezadnje razvidno tudi iz njegovega sklicevanja na pravo pri razpravi o spremembi koncepcije projekta Zgodovina narodov Jugoslavije.

Prav tako je na dlani, da je Grafenauer vsepovsod vsiljeval lastno agendo. Med razpravo o knezih Celjskih je npr. govoril o svojem »življenjskem načrtu«, v katerem ni bilo veliko prostora za mogočne fevdalne gospode, ki so se podali na pohod skozi čas in prostor s savinjskega Žovneka, ter potem začel debatirati o karantanski zavesti. Ta naj bi bila na mestu slovenske, ki je ne bi smelo biti – čeprav so v srednjem veku že izpričana ozemlja, ki so vsebovala prav to ime. Le eno veliko generacijo po izumrtju knezov Celjskih je npr. vitez Christoph von Thein v eni prvih avtobiografij, ki so bile zapisane v nemškem jeziku na ozemljih pod vladno Habsburžanov, celo povedal, da je Krško – tj. Gurkenfeld – »in Windischen landt«. Dal je tudi vedeti, da je od tam mogoče motriti, kaj se dogaja v ogrski in hrvaški deželi, ki sta v njegovem imaginariju pojma iste ravni.¹⁷ Da bi

15 »Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru«, str. 113.

16 Prav tam, str. 97, 98.

17 Adam Wolf, »Die Selbstbiographie Christophs von Thein 1453–1516«, *Archiv für österreichische Geschichte*, 1875, str. 112. O »slovenski deželi« Koroški v 15. stoletju govori tudi Jakob Unrest. Prim. *Srednjeveško slovstvo* (ur. Jože Pogačnik), Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, str. 299. Pridevnik »windisch« v tistem času vsekakor ni splošna oznaka za Slované. To je jasno že iz Theinovega pripovedovanja o hrvaški deželi. Slednja

identiteta prebivalstva ne bila povezana s prostorom, v katerem se je odvijalo njegovo življenje, je seveda povsem neverjetno. Še zlasti zato, ker je v 15. stoletju celo v tujejezičnem viru že izpričana ženska oblika oznake Slovenec.¹⁸ A Grafenauer se je z zgodovino ukvarjal pod baldahinom svojega življenjskega načrta: veda je služila njegovi ambiciji. S tem okvirom so bile zanj določene strukturne, konceptualne in metodološke meje stroke. V slednji ni videl prostora svojega služenja vednosti, temveč poligon za samouresničenje in -potrjevanje.

Grafenauer je kot dolgoletni predavatelj predmeta Uvod v študij zgodovine na ljubljanski univerzi s svojimi togimi pojmovanji močno zaznamoval številne generacije raziskovalcev preteklosti na Slovenskem. Tudi potem, ko je bil ta tematski sklop zaupan drugemu profesorju, je še čutil dolžnost sporočati svoje misli o strukturi, konceptiji in metodi stroke ter o svojem življenjskem načrtu. To je počel zlasti pri predavanjih

je slovanska, vendar pa je ločena od tiste, ki se označuje kot »Windisch landt«. Sicer pa je že Fran Ramovš zdavnaj pojasnil, kako je s tem. Zapisal je, da »smemo brez pridržka vse kraje, imenovane z Windisch-, na jugu Donave in ob Donavi smatrati za slovenske naselbine, tako tudi slovanske kolonije v Oberes Mühlviertel«. Prim. Fran Ramovš, *Zbrano delo. Druga knjiga. Razprave in članki*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1997, str. 87. Čehi se kot Winidi označujejo samo v Pseudofredegarjevi kroniki, v drugih – poznejših – virih pa ne. Prim. Ramovš, *Zbrano delo. Druga knjiga*, str. 86.

- 18 Srečko Vilhar, »O Marini Slovenki iz Dekanov pri Kopru«, *Jadranski koledar 1969*, str. 213, 214. Nemara najstarejši zapis derivata moške oblike te oznake izhaja iz prve polovice 14. stoletja. V Piranu neki vir navaja eno od oseb takole: »*Iuri, qui dicitur Sclauegna*«. Prim. Darja Mihelič, »Etnična struktura prebivalstva ob Piranskem zalivu v luči imen ~1330, ~1890«, v: *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincent Rajšp) ZRC SAZU, Ljubljana, 1996, str. 368. Opazen je ejevski refleks na mestu praslovankega jata, ki ga srečujemo v (samo)oznaki Slovenec. Pridevek očitno izhaja iz etnične oznake in je zapisan po ljudskem govoru.

iz slovenske zgodovine. Značilno pa njegov opus ni izkazoval privrženosti leibnizovskemu vodilu *Theoria cum praxi*. Študente je, denimo, vse do zadnjega kurza v zimskem semestru 1984–1985 poučeval o tem, naj se vsak zgodovinar posveti določnemu ožjemu prostoru ali kraju ter ga razišče po diahroni osi, hkrati pa naj si izbere tudi težišče v tematizaciji posamezne dobe.¹⁹ Epistemološko zelo koristen nasvet je tako pri njem samem kot pri večini njegovih slušateljev ostal neuresničen. Med tistimi, ki jim je bil Grafenauer vzornik, mu je dejansko prisluhnil le medievalist Jože Mlinarič, čigar opus obsega tudi celovite zgodovine več samostanov.

Takšno stanje jasno opozarja, da je bila komunikacija v slovenskem zgodovinopisnem prostoru izrazito nevsebinska. In nedialoška. Na besede ni bilo odziva ne v raziskovalnih dejanjih ne v tekstih, ki bi nastali na njihovi podlagi – bodisi kot gola prezentacija bodisi kot polifona pripoved. Slovenski zgodovinopisni prostor je bil urejen izrazito avtoritarno in hierarhično, kar je bilo strukturno znamenje njegove strukturne predmodernosti. Dialoškost je bila v njem že načeloma otežena z jasno tematsko in prostorsko raziskovalno parcelacijo. Izraz tega je bila kritika v okviru discipline, ki je bila personalno enako zaprt segment strokovnega pisanja kakor prezentacija raziskovalnih rezultatov in naracija o preteklosti. Ker so vsaj nekateri slovenski zgodovinarji poznali tradicijo socialne historiografije – Fran Zwitter in Bogo Grafenauer sta v Parizu leta 1946 celo kupila zadnja zasebnikom prodana kompleta

19 Avtor pričujoče razprave je Grafenauerjeva predavanja poslušal v zimskem semestru 1984–1985. Prav dobro se spominja njegovih avtobiografskih zastranitev – pripovedi o življenjskem načrtu – ter nasveta o blagodejnosti diahronih in sinhronih tematizacij preteklosti. Že tedaj pa je bil začuden nad dejstvom, da vplivni profesor svojih načelnih besed ni podkrepil z lastnim zgledom.

časopisa *Annales*²⁰ – ter imeli do nje pozitiven odnos, je tolikšna zaprtost, ki je v nasprotju z dialoškimi idejami francoske šole, stvar osebne izbire. Zunanje okoliščine zares niso bile naklonjene paradigmatskemu pluralizmu, toda personalnega bi vseeno dopuščale.²¹ Primerjava med raziskovalnimi pristopi slovenskih zgodovinarjev in njihovih francoskih vrstnikov – denimo medievalistov Boga Grafenauerja (1916–1995) in Georgesa Dubyja (1919–1996) – pove vse. Na eni strani srečujemo iluzijo, da preteklost na podlagi virov sama prihaja do njihovega razbiralca in interpretira ter se skozenj preceja v historiografijo,²² na drugi pa je zavedanje, da je izhodišče vednosti o nekdanjosti v popotovanju raziskovalca k ne več obstoječi, a na podlagi najrazličnejših sledov še vedno zaznavni nekdanji stvarnosti in (pre)minulim predstavam.²³ Med tema dvema dojemanjema zgodovine je duhovni Marianski jarek.

Ker se je nekaj časa praktično vsak univerzitetno izšolani slovenski historiograf moral soočati ne samo z Grafenauerjevimi tematizacijami posameznih vprašanj preteklosti ali z njegovimi poskusi sintez, temveč tudi s predstavami o stroki, bi bilo mogoče monološkost preseči le z antiavtoritarnostjo v pristopu k raziskovalnim problemom v strokovnem tisku. Tako bi se v javnem prostoru postopoma nemara le lahko oblikovala ne samo pobudna dialoškost, temveč celo določen

20 Bogo Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, *Zgodovinski časopis*, št. 1/1993, str. 124.

21 Zgovoren je tudi podatek, da je postal Vasilij Melik januarja 1959 šele drugi povojni doktor ljubljanske univerze z zgodovinarskega področja. Prvi je bil Metod Mikuž, ki si je najvišjo akademsko stopnjo že prej pridobil na Teološki fakulteti. Jože Pirjevec, *Vasilij Melik*, <http://www.sazu.si/clani/vasilij-melik>, 23. 4. 2018.

22 Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1960, str. 19–22. Grafenauer je zgodovinarja celo razglasil za »medij«.

23 Ivić, *Napulj i druga imaginarna mjesta*, 367.

prostor avtonomije za disciplino, ki je bila zaradi navezanosti marksizma na t. i. znanost zgodovine pod velikim političnim in ideološkim pritiskom.²⁴ A k temu se ni težilo: historiografija ni hotela biti cona nedokončljive izmenjave kritičnih mnenj. Značilno pa se je Grafenauer leta 1988 čutil poklicanega ostro kritizirati Vasilija Melika, ker si je kot glavni in odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa drznil dopustiti natis drugačnih mnenj od njegovih. Tedaj je tudi razkril »tehnologijo« omejevanja dialoga v časih, ko je bil on za krmilom tega glasila. Tekste, ki niso bili po volji odločujočim faktorjem, so natisnili z različnimi »pripombami«, pri objavi do katerega od članov uredništva kritičnega besedila pa je bilo za publiciranje nujno njegovo soglasje.²⁵ Grafenauer tudi ni sprejemal znanstvene razprave z vsakim: na večer življenja je zavračal celo izmenjavo mnenj z nekdam v svojem opusu zelo čislano Nado Klaić.²⁶

24 Partija je osnovala posebno komisijo za pretres zgodovine. Njeni organi so oblikovali stališča celo do posameznih knjig. Marksistični center pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije je, denimo, 26. decembra 1978 obravnaval študijo Dušana Kermavnerja *Temeljni problemi primorske politične zgodovine*. Istega dne se je omenjeni organ posvetil tudi pretresu šolskih zadev. Prav tako je partija nadzirala kadrovanje v preučevanju preteklosti namenjenih ustanovah. Najbolj odmevna onemogočitev zaposlitve na ljubljanski univerzi v zgodovinarskih krogih je zadevala Janeza Tehovnika, ki ga je Metod Mikuž želel za svojega naslednika. Pričevanje Staneta Grande 25. februarja 2016; Vabilo na 3. sejo Sekcije za idejna vprašanja zgodovinopisja, ki jo je Ivan Križnar sklical za 26. december 1978 (dokument Marksističnega centra pri CK ZKS št. 44/20-78 z dne 11. 12. 1978) in osebni zapisnik enega njenih udeležencev hrani avtor razprave.

25 Bogo Grafenauer, »O '(ne)znanstveni fantastiki' v Zgodovinskem časopisu«, *Zgodovinski časopis*, št. 1/1988, str. 123.

26 Grafenauer, »O '(ne)znanstveni fantastiki' v Zgodovinskem časopisu«, str. 121. Poprej je bila Klaićeva v Grafenauerjevem opusu navajana kot nedosegljiva rušilka historičnih mitov. Prim. Grafenauer, *Struktura in*

Prav tako je avtoritarno razglašal sodbe o dopustnosti ter sam postavljaj »*stvari na njihovo mesto*«. ²⁷

Po kateri koli poti se raziskujoči um usmeri k nekdanji dejanskosti, se vedno prej ali slej prebije do sklepa, da Orožnovo označevanje stanja v zgodovinski stroki kot diktature ni niti malo pretirano. Njen osrednji problem je dejansko tičal v monološki in avtoritarni strukturi discipline, v kateri kritična diskusija iz različnih izhodišč ni bila samoumevna. ²⁸ Ne gre za to, da bi dialoga v smislu izmenjave mnenj ne bilo, temveč za to, da je bil že v izhodišču omejevan oziroma pogojevan. Nad njim je bil vedno razpet monologistični parazol. Mnenja, ki niso pristajala na vnaprejšnjo predpisanost na kateri koli ravni – od konceptualne do (formalno)izrazne –, so bila tako v Zgodovinskem časopisu kot drugod označena s »pripombami«. Opremljena so bila z očitnimi znamenji, da je z njimi nekaj narobe. V dialoški strukturirani stroki pa bi morala biti vsaj na začetku v enakem položaju kot uredništvu ljuba stališča. Prostor, kjer je že vnaprej jasno, kako bo potekala izmenjava mnenj ter kje so in tudi v prihodnje bodo njene meje, je radikalno monološki. Seveda pa ni nujno, da je hkrati še monoliten. Včasih je monologizem sestavljen – kakor pričevanja lažni(vi)

tehnika zgodovinske vede, str. 141. Na dlani je sklep, da je strokovni odnos slonel na interpersonalnih relacijah, ne na načelnih vodilih.

27 Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 117.

28 Diskusija se je tudi vodila na očitno dirigiran način: tako je celo prišlo do hkratne objave kritičnega zapisa in odgovora nanj. Prim. prispevka Franja Baša in Josipa Korošca v 2.-3. letniku Zgodovinskega časopisa, ki je izšel kot enoten zvezek za leti 1948 in 1949. Značilno uredništvo, ki ga je vodil Bogo Grafenauer, ni izbralo nevtralnega naslova za oba teksta, saj je govorilo o »*problemu slovanskega svetišča na ptujskem gradu*«. Prav tako ni nepomenljivo, da je Josip Korošec kmalu zatem tudi vstopil v omenjeni organ. Takšna pristranost je vodila v eno najhujših strokovnih blamaž Zgodovinskega časopisa v obdobju Grafenauerjevega urednikovanja.

h očitvidcev na sodnji. Instance, ki ga promovirajo, si lahko v diskusiji bodisi pritrjujejo in ažurirajo svoja stališča bodisi se medsebojno dopolnjujejo. Slednje je mogoče tudi pri dialoški strukturi, vendar je razlika v tem, da je soglasje v njenem okviru le začasno. Dejansko je s kritiko zmerom ukinljivo stanje. Pri monološki strukturi pa želi biti trajno, saj privzame značaj za vsakogar obligatnega postulata. Nepripadnost tako konceptualiziranemu soglasju njegovega nosilca eliminira – kakor ga pristajanje nanj emancipira ali celo kvalificira.²⁹ Pri dialoški strukturi, iz katere se spleta poliloška mreža, takšna hierarhično-binarna logika ni izhodiščna. O vsem odloča zgolj moč argumentov, ki so utemeljeni na znanstveni kritiki. V postmodernem stanju je hierarhično-binarna logika sploh ukinjena.

Temeljni kohezivni element monološke strukture zgodovinopisja na Slovenskem, ki se je utrdila po drugi svetovni vojni, je bila koncepcija Boga Grafenauerja. Njegovo nastopno predavanje ni bilo po naključju objavljeno na začetku prvega letnika Zgodovinskega časopisa – takoj za kratkim uredniškim uvodom z bombastičnim naslovom *Obračun in program*.³⁰

29 Monološko postuliranje se je v Zgodovinskem časopisu, ki mu je Grafenauer naravnal kompas, ohranilo vse do danes. Razraslo se je do pravega edicijskega eliminacionizma. Na spletni strani omenjenega glasila je, denimo, mogoče prebrati naslednje: »V Zgodovinskem časopisu, ki je osrednja revija slovenskih zgodovinarjev, so objavljali prav vsi zgodovinarji in zgodovinarke, ki so kaj pomenili ali pa sedaj nekaj pomenijo v slovenskem zgodovinopisju.« Glejte v svetovni splet, <http://www.zgodovinskicasopis.si/sl/O-reviji/>, 23. 4. 2018.

30 Bogo Grafenauer je zatrdil, da je uvodni *Obračun in program*, ki je slovenskemu raziskovalcu preteklosti nalagal, »da se na novi osnovi znanstvene metode dialektičnega in historičnega materializma pribori [sic!] do slike slovenske zgodovine«, »predložil« Fran Zwitter. Glejte v: Uredništvo, »Obračun in program«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1947, str. 9; Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 125.

Janko Orožen, ki je oznako diktature izpeljal iz Grafenauerjevega priimka, je vsekakor zadel žebelj na glavo.

Seveda pa to ni bila edina možnost temeljne matrike monološke strukture v slovenskem zgodovinopisju. Dejansko je imela »grafenauerjevska diktatura« hudega načelnega konkurenta v marksistični ideologiji. Zanj je bila znanost zgodovine pač bistvenega pomena. Eden najzanesljivejših partijskih kadrov na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani Janko Pleterski je tako še leta 1976 za Centralni komite Zveze komunistov Slovenije pripravil poročilo o deležu pripadnikov politične avantgarde na njenih oddelkih. Zgodovina se je v njegovem elaboratu uvrstila na visoko tretje mesto – takoj za sociologijo in filozofijo.³¹ Na njej je bilo 31. maja 1976 kar 54,5 odstotka osebja organiziranega v partiji.³² Zato nikogar ne more presenečati,

Kdo je avtor citiranega teksta, je dejansko nejasno. Zwitter je pač znal predobro slovensko, da bi lahko sam zapisal tako zmedeno stavčno konstrukcijo, kot je navedena.

- 31 Sociologija, katere tradicija je bila v Sloveniji pred drugo svetovno vojno bogata tako v katoliškem kakor v liberalnem in socialdemokratskem taboru, je bila ob komunističnem prevzemu oblasti povsem zatrta in potem oblikovana na novo na drugačnih temeljih. Poprej močno gumpłowiczewsko izročilo, ki se je uveljavilo zlasti v spisih Bogumila Vošnjaka, je še danes zamolčevano. Katoliški sociologiji je za razliko od njega priznana vsaj zgodovinska vloga. Komunistični režim je vsekakor močno vplival na slovensko univerzo. Slednja se je zaradi hudega ideološkega pritiska odrekla celo možnosti, da bi na njej zagovarjal doktorat eden najeminentnejših raziskovalcev starogrške filozofije Miroslav Marković, ki že prej v Beogradu zaradi nevšečnosti politični avantgardi ni smel doseči najvišje akademske stopnje. Prim. Kajetan Gantar, »Usoda Markovičeve disertacije o Heraklitu«, *Živa antika*, št. 1-2/2002, str. 37–40.
- 32 David Movrin, »The Anatomy of a Revolution: Classics at the University of Ljubljana after 1945«, v: *Classical and Communism. Greek and Latin behind the Iron Curtain* (ur. György Karsai, Gábor Klaniczay, David Movrin, Elżbieta Olechowska), Znanstvena založba Filozofske fakultete,

da je Pleterski v zaslepljujoče impresivni register svojih funkcij kmalu lahko vpisal tudi dekanovanje na ljubljanski filozofski fakulteti.

Prav tako ne gre zanemarjati pomena dejstva, da so bili na predavanjih zgodovinarjev prisotni ovaduhi, ki so oblastem poročali o najrazličnejših »odklonih« od razlag, kakršne je postulirala idejna avantgarda. Profesor Mikuž je zaradi zalezovanja nekoč celo napovedal konec svojega kurza.³³ Kljub takšnim razmeram pa je Grafenauer vsaj v letih svojega življenja uspel vzpostaviti in zadržati odločujočo besedo v zgodovinopisju. Toda cena za ta impresivni dosežek je bila zelo visoka: med zgodovinarji ni bilo nikakršne solidarnosti. Grafenauer ni zamudil nobene priložnosti, da ne bi demonstriral svojega nasprotovanja Metodu Mikužu.³⁴ S tem pa je dejansko nasprotoval tudi Franu Zwitteru, ki je zmerom poudarjal pomen »*esprit de corps*« za akademsko sfero na splošno in za zgodovinsko stroko še posebej. Grafenauer je slednjega zamenjeval z enoglasjem oziroma z monološko strukturo stroke. Ta mu je

Ljubljana, Collegium Budapest Institute for Advanced Study, Budimpešta, Faculty of Artes Liberales, Varšava 2013, str. 166, 467.

- 33 Stane Granda se iz časa svojega študija spominja, da je Mikuž nekega dne – bilo je to leta 1969 ali 1970, ko je bil jugoslovanski marksistični režim v eni svojih milejših faz – prišel na predavanja ves razburjen, nakar je študentom brez kakršnega koli uvoda dejal: »*Nekdo me je zatožil, kaj sem govoril prejšnji teden. Že naslednji dan sem se moral iti zagovarjat na centralni komite. Če se to še enkrat zgodi, bom nehal predavati.*« Ustna izjava Staneta Grande avtorju 4. aprila 2014.
- 34 Grafenauer je globino svojega nerazpoloženja do Mikuža, čigar raziskovalno in predavateljsko področje (polpretekli čas) je bilo še posebej močno izpostavljeno oblastnemu nadzoru, razkril v Zgodovinskem časopisu leta 1993. Njegov z opombami opremljeni in torej na znanstvenost pretendirajoči tekst je mestoma še bolj polemično zašpičen kakor spominski zapisi Miroslava Brandta. Prim. Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, zlasti str. 122, 123.

omogočala položaj njenega vrhovnega usmerjevalca pri raziskovanju srednjeveške tematike. Njegova nedialoška zamisel stroke je namreč terjala vodilne eksperte za posamezna obdobja. Svojevrsten izraz tega je kompilacija z naslovom *Zgodovina na Slovencev*, ki je izšla leta 1979 pri Cankarjevi založbi. Delo je bilo zamišljeno kot parada stroke v dobi »grafenauerjevske diktature«. Značilno je bila založba, pri kateri je izšlo to delo, ustanovljena kot komunistična izdajateljska hiša.³⁵

Treba pa je reči, da so bili pogoji, ki so omogočili prevlado monološke strukture zgodovinske stroke na Slovenskem, oblikovani že pred drugo svetovno vojno. Medtem ko so lahko raziskovalci preteklosti v času habsburške monarhije nastopali dialoško, o čemer pričuje sodelovanje avtorjev različnih jezikov, svetovnih nazorov in delovnih paradigem v »novi vrsti« Carniole – za to je bil zaslužen predvsem direktor kranjskega deželnega muzeja Josip Mantuani, ki se je po zelo uspešni in s častnim naslovom profesor dopoljnjeni znanstveni karieri na Dunaju leta 1909 vrnil v rodno Ljubljano³⁶ –, so se v kraljevini Karadjordjevičev obzorja začela zapirati. V tem procesu je imel osrednjo vlogo Ljudmil Hauptmann, ki je nastopal kot veliki ločevalec duhov. Značilno je v dnevniku Jutru 23. junija 1923 ostro napadel kustosa Narodnega muzeja Josipa Mala, ki si je drznil v Času ugovarjati njegovim razlagam staroslovenske in -slovenske preteklosti.³⁷ Ostro mu je očital, da je »zgodovinski

35 Cankarjevo založbo je 1. junija 1945 ustanovil Centralni komite Komunistične partije Slovenije.

36 Značilno so Josipa Mantuanija promotorji monološke strukture na Slovenskem vedno označevali izrazito slabšalno. Jože Kastelic je imenovanje na Dunaju uveljavljenega znanstvenika za ravnatelja kranjskega deželnega muzeja celo povezoval z njegovim ustrežanjem nekakšnemu »birokratizmu in provincializmu«. Glejte v: Jože Kastelic, »Walter Schmidt«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1951, str. 293.

37 Josip Mal, »Nova pota slovenske historiografije«, *Čas*, št. 4/1923, str. 185–219.

oficioz klerikalne stranke«, ki naj bi s svojimi glasili reklamirala njegove poglede.³⁸ Znanstveno nesoglasje je retorično spretni in sugestivni, a tudi nič manj polemično nasršeni Hauptmann, ki se je označil za »*kranjskega Evropejca*«, brez kakršnega koli resnega povoda z Malove strani dvignil na raven nazorskega in celo strankarskega spopada.³⁹ Začel je nastopati kot brezprizivna avtoriteta: nestrinjanje s seboj je kar samodejno imel za zadevo politike. Ob koncu svojega obračuna v Jutru je Hauptmann celo pribil: »*Znanost, ki načeloma laže, potvarja ter krade čast, se zove katoliška. S svoje poganške strani dodajam temu samo, da seveda za 'katoliško' znanost potem ne gre pri nas ustanavljati vseučiliških stolic.*«⁴⁰

Hauptmann se je na Malovo nestrinjanje s svojimi razlagami odzval tudi v reviji Čas. Ta je njegove misli objavila povsem nespremenjene, kar ni ravno potrjevalo utemeljenosti grmenja čez »*katoliško znanost*«. Je pa Hauptmann tedaj zavrnil vsakršno nadaljnjo izmenjavo mnenj z oponentom in začinil sklep svoje razprave z grandiozno zvenečim splošnim naukom in ultimativnim svarilom, ki je razkrilo, da razlike med dvema zgodovinarskima stališčema razume kot usodno vprašanje narodovega preživetja:

S tem je zame zadeva dr. Mala enkrat za vselej končana. Kritika je vprašanje vesti in znanja: v obeh ozirih je on po svojem

38 Ljudmil Hauptmann, »Katoliško«, *Jutro*, 23. junij 1923, št. 146.

39 Hauptmann je svojemu oponentu na vsak način poskušal prilepiti etiketo političnosti. Mal naj bi po njegovi sodbi poskrbel za to, da so se »*na znanstveno polje*« prenesle metode »*slov[enskega] strankarskega boja*«. Poznejši direktor Narodnega muzeja naj bi znal prezreti zase neugodna poročila, »*precejati*« citate, zamolčevati letnice in nalašč napak prevajati vire. Prim. Ljudmil Hauptmann, »Staroslovanska in staroslovenska 'svoboda'«, *Čas*, št. 5/1923, str. 305–343.

40 Hauptmann, »Katoliško«.

lastnem delu tako opredeljen, da mu v bodoče ne bom več odgovarjal. Samo na konec še nekaj načelnih besed! Narodi so gizdavi, ničemurni kakor ženske. Če nimajo sijajne prošlosti, ali ni zgodovinar zato na svetu, da jo iznajde? Kajti da naši pradedi ne bi bili divje ubijali sosedov, kakšna sramota! Da ne bi bili zatirali drugih, kakšno razžaljenje! Zato potvarjajmo dejstva – narod nad vse! Toda ali moramo res tako stremeti za dokazom, da smo padli iz sijajne višine v globoko sramoto? Ali ne bi bilo častnejše, če bi se dalo dokazati, da vodi naš pot iz nezakrivljene bede navzgor? Ob svoji meji imamo narod, ki tega ni hotel uvideti, in njegovi zgodovinarji so odkrili strmečemu svetu šesto celino, najsijajnejšo izmed vseh, Arpadijo, iznašli [so] 'misterij svetošufanske krone', spravili narod v delirij – a danes? Madjarski globus se je razbil, misterij razpuhtel. Kogar miče ta usoda, naj falzificira našo zgodovino, moderno in staro, dalje! Izpodbude bo našel pri tem poslu dovolj. Samo čuditi se potem ne bo smel, če bo nekdanj zapisala zgodovina tudi na naš grobni kamen: "Tukaj leži narod, ki je umrl, ker ni prenašal resnice."⁴¹

Hauptmannova monološka pozicija je očitna. Nesledenje njegovim mislim naj bi bilo občenevarno in ogrožajoče za vse. To pa je bilo izrazito politično stališče, na kar je opozoril tudi Mal, ki je Hauptmanna potem v Času umestil na enako raven, kot je on njega v Jutru, in dobil takle porazen rezultat:

Moj nasprotnik si je dovolil mojo razpravo označiti [...] kot plod 'povojnega slovstva', t. j. kot delo, ki je nastalo iz miselnosti povojnih političnih problemov pri nas. Zdi se mi, da velja tu rek: reci, da ne porečeš! O moji razpravi je prinesel 'Slovenec' v prav skritem koticu med 'Prosveto' kratek pos-

41 Hauptmann, »Staroslovanska in staroslovenska 'svoboda'«, str. 334.

netek, ko je, kakor vedno, poročal o novoizišli 'Časovi' številki. Ker jo je referent priznalno omenil, zato je razprava postala H[aupmannu] čez noč 'plod poveljnega slovstva'. Kako naj pa presojamo znanstvene nazore prof. H[aupmann]a, če jih je 'Jutro' (1922, št. 184), ocenjujoč njegovo razpravo 'Priroda in zgodovina v razvoju Jugoslavije' v 'Njivi', 1922, str. 113–133 (št. 7), v uvodniku povzdigovalo, češ, da daje 'najjačje dokaze za umestnost in nujnost jugoslovanskega unitarizma', in to v tistem našem poveljnem času, ko je izvesten del časopisja venomer trobil o slovenskih 'robskih dušah' in je torej videl v H[aupmannovem] spisu znanstveno utemeljitev, kako umestno je zaslužnjevanje Slovencev po centralizmu! Za interpretacijo medvojnega slovstva pa mimogrede opozarjam, da je suženjska teorija dr. H[aupmann]a o preteklosti Slovencev in Jugoslovancev stopila v javnost tedaj, ko je germanstvo bilo boj proti slovanstvu z neprikritim namenom, potisniti Slovence in Jugoslovane še nadalje v isto življenje, v kakršnem jih je ta teorija hotela imeti v preteklosti. Torej zgodovina v službi politike!⁴²

Hauptmann kot izrazit monologist s sklepom soočenja leta 1923 kajpak ni mogel biti zadovoljen.⁴³ Njegov oponent ni samo obstal na javni sceni, temveč je tudi uspel prepričljivo opozoriti

42 Josip Mal, »Epilog k staroslovenski svobodi«, *Čas*, št. 5/1923, str. 335, 336.

43 Bogo Grafenauer je o Hauptmannovem slovesu od ljubljanske univerze celo zapisal: »*Odšel je, ker se mu je napak dozdevalo, da so imeli odpori zoper njegove koncepcije srednjeveškega slovenskega razvoja med Slovenci več odmeva kakor njegovo lastno delo.*« Glejte v: Bogo Grafenauer, »Ljudmil Hauptmann (Gradec, 5. II. 1884–Zagreb, 20. IV. 1968)«, *Zgodovinski časopis*, št. 3-4/1968, str. 311. S tem je bil posredno poudarjen pomen dogajanj leta 1923, kajti Mal je v času ljubljanske profesure Ljudmila Hauptmanna edini strokovno ugovarjal konceptom slednjega (Josip Mantuani jih je namreč zavračal že prej).

na političnost stališč, ki jih je zagovarjal. Čeprav je Hauptmann zatrdil, da Malu v bodoče ne bo več odgovarjal, je to na neki način vendarle storil. V Ljubljanskem zvonu je objavil hudo zašpičeno kritiko študije *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, ki jo je njegov nasprotnik izdal pred veliko nočjo 1939. Hauptmann je ob tej priložnosti evociral polemiko izpred več kot desetletja in pol:

[Ž]e l. 1923. [sem imel] dovolj prilike, da dodobra spoznam in analiziram znanje in znanost [...] pisca [te knjige]. Včeraj sem jo naposled odprl ali tudi kmalu zopet zaprl. Kajti vzlic založnikovemu priporočilu, da je to delo plod 'petnajstletnega podrobnega študija', sem se moral uveriti, da je pisec še vedno ostal tako mlad kakor na početku svojih naporov: isto obzorje, ista logika in ista – lojalnost. Vsaka polemika je tu že davno izpod moje časti[.]⁴⁴

Tokrat je bila Hauptmannova argumentacija kratka: drugače mislečega zgodovinarja je pošiljal po pomoč k študentom drugega letnika v seminarju profesorja Milka Kosa ter h gimnazijskim četrtošolcem.⁴⁵ Svoj napad na Mala je tudi sklenil v mnogo manj vzvišenih tonih kakor leta 1923. Nastopil je skrajno osebno in arogantno – s kolom in z blatom –, saj se je pohvalil, kako je kolegu z mnogo tehtnejšim, odmevnejšim in obsežnejšim znanstvenim opusom od njegovega onemogočil kariero visokošolskega učitelja:

Teorija o politični in vojaški inferiornosti starih Slovanov ter o hrvatskem plemstvu v Karantaniji je v vseh bistvenih točkah

44 Ljudmil Hauptmann, »Mal J., *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*«, *Ljubljanski zvon*, št. 7/1939, str. 408.

45 Hauptmann, »Mal J., *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*«, str. 409.

razvita že v moji razpravi v *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung* XXXVI, 1915. V Času 1916 je Mal to teorijo fulminantno ocenil; v Času 1923 se ji je že krvavo rogal.

Med obema člankoma leži Malova kandidatura za stolico na ljubljanski univerzi in moja negativna ocena njegove znanstvene kvalifikacije.⁴⁶

Hauptmann se zaradi učinkovitosti obračuna ni niti malo oziral na oponentova pojasnila. Mal mu je namreč razložil, zakaj je v razpravi *Nova pota slovenske historiografije?* nastopil proti nasprotnikovim razlagam iz leta 1918, in čemu je prej njegov tekst, objavljen v *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*, hvalil. Razlog za to se mu je zdel kar najbolj načelen. V času vsestranskega nemškonacionalnega pritiska na Slovence je namreč pri Hauptmannu našel opozorilo na zgodovinske povezave svojih rojakov in Hrvatov.⁴⁷ Mal je s temi besedami priznal, da je posamezne historiografske poudarke v izjemni dobi – med prvo svetovno vojno – dojemal tudi politično. Toda to je bilo v tistem času nekaj običajnega. Političnosti se tudi Hauptmann, kakor smo videli, ni ogibal. Paradoksalno pa je bilo njegovo plačevanje davkov sodobnosti manj togo kakor monološka pozicija, na katero se je postavil v stroki. Hauptmannovo nastopanje v splošni javnosti je bilo v zagrebškem obdobju opazno drugačno kakor v ljubljanskem. Spreminjali so se časi in ljudje z njimi – a ne v vsem ...

Hauptmann je po preselitvi v hrvaško prestolnico povsem očitno doživel politično preobrazbo. Leta 1938 je v Ljubljanskem zvonu objavil svoje predavanje na Ljudski univerzi v Mariboru, v katerem je razodel, da se je medtem odpovedal svoji

46 Prav tam, str. 410.

47 Josip Mal, »Epilog k staroslovenski svobodi«, str. 336, 337.

svobodomiselni oziroma »poganski« gorečnosti. Poprejšnja vera v liberalizem je pri njem – kakor tudi pri mnogih drugih intelektualcih – skopnela kot sneg na pomladanskem soncu. Svoje misli o naglo zaostrojučem se položaju po vsestranski obnovitvi nemške moči v času Reichskanzlerja in führerja Adolfa Hitlerja je Hauptmann, ki se je izkazal ne samo za velikega poznavalca srednjeveške zgodovine, temveč tudi paralelograma sil, na katerem je slonel versajski (ne)red, sklenil z besedami:

Podonavje je nerazdružen del Srednje Evrope. Simbioza z Nemci je naša usoda. Nacionalni socializem jo hoče urediti z bilateralnimi pogodbami. Ali Nemec je v tem primeru – kolikšna ironija! – malikovalec najhujšega manchesterstva. Liberalna je zahteva, da se pritlikavec 'svobodno' pogaja z velikanom. Tako se je delavec 'svobodno' pogajal z delodajalcem!

Mali narodi Podonavja ječe danes pod istim liberalizmom. Premagati ga morejo samo z istim orožjem, kakor delavec, – s koalicijskim pravom, t. j. s podonavsko Unijo. Ta ustvarja harmonijo, kjer so doslej vreščale disonance. Kajti ta Unija je nemška, ker varuje nemški narod posledic slepega zaupanja v silo; ta Unija je italijanska, ker rešuje smisel svetovne vojne za Italijo, ravnotežje v Podonavju; ta Unija je madžarska in rumunska, ker daje dvema tujcema med narodi Vzhodne Evrope naenkrat pobratime, predvsem pa je slovanska, ker je edina sposobna, rešiti čast slovanske revolucije.⁴⁸

48 Ljudmil Hauptmann, »Svetovna vojna in naš nacionalizem«, *Ljubljanski zvon*, št. 11-12/1938, str. 535. Hauptmann je s slovansko revolucijo, ki jo omenja v svojem predavanju, meril na ustanovitev Poljske, Češkoslovaške in srbsko-hrvaško-slovenske kraljevine leta 1918. Njegove misli so dejansko bile izvirne: niso se skladale ne z Naumannovo *Mitteleuropa*, ne s federalizacijskimi načrti v habsburški monarhiji, ne s profrancoškimi zvezami, ki so bile po prvi svetovni vojni uperjene proti Nemčiji, Madžarski, Bolgariji, Italiji in Sovjetski zvezi.

Hauptmann je v svojem tekstu ravno dovolj kritiziral politiko Velike Britanije in bil hkrati zadržan do Nemčije, da je v trenutku objave svojega teksta⁴⁹ še mogel biti vseč prosocialističnemu uredništvu Ljubljanskega zvona, čeprav so njegove misli dejansko že bile onstran praga realizma. Res se ni slepil o pomenu Hitlerjevega *Mein Kampfa* in se je zavedal, da bodo besede v tej zlovešči knjigi verjetno učinkovale v neomiljeni obliki,⁵⁰ toda postavitev politike na rasna izhodišča mu ni vzbujala skrbi. Nemara je celo menil, da gre le za skrajno varianto Gumpłowiczeve doktrine, pod katere vplivom je ljubljansko-zagrebški univerzitetni profesor ostal do konca. Toda »strašni Avstrijec«, ki je vplival na vrsto slovenskih mislecev, je raso pojmoval povsem drugače kakor nacionalsocialisti: zanj je bila to vsaka skupina ljudi, ki se bojuje z drugo za prevlado, tako zmagovalci kot premaganci pa se potem srečujejo v okviru države.⁵¹

49 Prvi del Hauptmannove razprave je bil objavljen v 9.-10. številki 58. letnika Ljubljanskega zvona, ki je bila uredniško pripravljana v času uveljavljanja Münchenskega sporazuma in oblikovanja Češko-slovaške druge republike, preostanek pa v sledeči, tj. 11.-12.

50 Hauptmann je zapisal: »Seveda knjige 'Mein Kampf' baje ne smemo vzeti doslovno. Iz nje še veje, tako nam pravijo, gnev, ki je prevzel pisatelja, ko je v Landsbergu sedel v ječi. Kancelar [tj. Hitler] ne misli sedaj več, kakor je še mislil v ječi. Ali 4.000.000 izvodov je 4.000.000 ognjenih jezikov, s katerimi se avtor obrača k svojemu narodu. Ta sliši, kar se govori, ne pa, kar se misli. Predvsem pa knjiga, za katero gre, ni navaden življenjepiš, marveč katekizem nove vere, katere ustanovitelj je dobro razumel, da se v dogme ne sme drezati, ker se med seboj podpirajo in vsak preklic le zmede vernike.« Glejte v: Hauptmann, »Svetovna vojna in naš nacionalizem«, str. 533.

51 William M. Johnston, *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848–1938*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 1993, str. 336. Dejansko je Hauptmann razmerje med Obri in Slovani prikazoval povsem v okviru Gumpłowiczevega modela.

Zasuk, ki ga je v svojih političnih stališčih med letoma 1923 in 1938 napravil Hauptmann, v ničemer ni spreminjal njegovih dogem o slovenski zgodovini. To ob pripadanju slednjih monološki miselni in izrazni strukturi ni presenetljivo. Delna sprememba v splošnem nazorskem okviru ni terjala predrugečitve stališč do vsega, saj je šlo zgolj za brzico v širšem toku. Hauptmann, ki po pričevanju Miroslava Brandta kljub brezgrajni strokovnosti in imenitnemu obvladovanju predavateljske večšine spričo svojega ponosa ni zlahka vzpostavljala osebnega stika z mlajšimi ljudmi – ti pa so po logiki profesorskega poklica predstavljali veliko večino tistih, s katerimi se je srečeval na Hrvaškem –, je tudi v Zagrebu ostal zvest le samemu sebi. To ga je po komunističnem prevzemu oblasti stalo aktivne profesure.⁵²

Bogo Grafenauer Hauptmanna kot študent ljubljanske univerze seveda ni več mogel poslušati na predavanjih. Kljub temu ga je priznaval za svojega akademskega učitelja,⁵³ kar je bil izraz posebne privrženosti. Hauptmann je za Grafenauerja očitno postal nekakšna mera vrednosti – in hkrati večna senca. Ko sta v svojih sodbah po drugi svetovni vojni prišla navzkriž, je bilo nasprotovanje med njima zelo ostro in dolgotrajno – več kot desetletno (pred 1955–1966).⁵⁴ Nesoglasje dveh nosilcev mono-

52 Brandt, *Život sa suvremenicima*, str. 49, 50. Brandt pripoveduje o policijskem maltretiranju Ljudmila Hauptmanna; zdi pa se, da se je v spominskih pričevanjih zmotil v dataciji svojega pogovora s profesorjem, ki ga je opisal v spominih: verjetneje je, da se je z njim srečal leta 1947, ne 1948.

53 To je toliko pomenljivejše zato, ker je Grafenauer v šestem razredu gimnazije dobil ukor pred izključitvijo, saj je ugovarjal Hauptmannovemu doktorandu Ernestu Turku in nekdanjemu asistentu v ljubljanskem zgodovinskem seminarju, ki je Slovence označil za »*potomce pasjega plemena*«. Glejte v: Darja Mihelič, »Bogo Grafenauer – utrinki iz življenja in dela«, v: *Grafenauerjev zbornik*, str. 18, 20.

54 Mihelič, »Bogo Grafenauer – utrinki iz življenja in dela«, str. 20.

loške strukture je pač lahko bilo le trčenje, katerega posledice so se mogle omiliti šele s Hauptmannovimi osebnimi okoliščinami, zlasti z visoko starostjo in z nemožnostjo, da bi v javnosti še naprej zagovarjal svoja stališča. A značilno je Grafenauer, ki je bil leta 1984 že zelo »disperziran« predavatelj⁵⁵ – nenehno je dokazoval, kako se drugi v svojih interpretacijah nekdanjega dogajanja motijo, zaradi številnih pojasnjevalnih zastranitev pa se mu je iz minute v minuto očitneje trgala tematska nit –, celo v zadnjem predavateljskem kurzu svojega izbranega akademskega učitelja večkrat imenoval Stari. Pravega profesorja in velikega podpornika pri prvih korakih na poti poklicnega zgodovinarja Milka Kosa ni obravnaval tako osebno. Priznaval mu je izjemno temeljitost in sistematičnost pri raziskovanju kolonizacije vzhodnoalpsko-severnojadranskega prostora, toda v svoji sklepni besedi o njem ga je razglasil le za najvidnejšega slovenskega zgodovinarja v obdobju med 1933 in 1972.⁵⁶ Hauptmanna značilno ni uvrščal na lestvico opaznosti, temveč veličine.⁵⁷ To je evidentno drugačen – pomembnejši – red označevanja in ocenjevanja. V znanosti opaznost ni nujno zvezana s prodornostjo. Veličina pa zagotovo je.

Kosova dialoškost, ki se je na metodološkem nivoju kazala v njegovem tesnem sodelovanju s Franom Ramovšem pri

55 Niti največji občudovalci Boga Grafenauerja – kot npr. Janko Prunk, ki je poskrbel za natis njegove mladostne publicistike – o njem niso mogli pisati kot o bleščečem predavatelju. Prim. Janko Prunk, »Bogo Grafenauer – profesor zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani«, v: *Grafenauerjev zbornik*, str. 116.

56 Bogo Grafenauer, »Življenje in delo Milka Kosa«, v: Milko Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*, Slovenska matica, Ljubljana 1985, str. 353.

57 Grafenauer je Hauptmanna po smrti označil za »*enega izmed največjih medievistov, kar smo jih kdaj imeli Slovenci*«. Glejte v: Bogo Grafenauer, »Ljudmil Hauptmann (Gradec, 5. II. 1884–Zagreb, 20. IV. 1968)«, str. 311.

izdaji Brižinskih spomenikov⁵⁸ ter v sprejemanju pobud drugih raziskovalcev,⁵⁹ na svetovnonazorski ravni pa z izdajanjem pri katoliških in svobodomiselnih založniških podjetjih, na Grafenauerja ni napravila tako močnega vtisa kot Hauptmannova monološka struktura. K temu so poleg osebnega temperamenta po drugi svetovni vojni gotovo prispevale tudi širše okoliščine – predvsem politične. Režim maršala Tita je pripadal najradikalnejši monološki strukturi, ki je hitro preplavila vse pore življenja ter tako ustvarila novo stvarnost. Vladimir Velebit, ki je bil eden najpomembnejših graditeljev krasnega novega sveta v komunistični režiji, je v svojih spominih priznal, da je jugoslovanska vlada jeseni 1945 naglo drsela proti totalitarni diktaturi.⁶⁰

To je povzročilo velike posledice v organizaciji znanstvene infrastrukture. V Ljubljani je personalna čistka komunističnega režima hitro obglavila Narodni muzej, ki je bil v kraljevski Jugoslaviji eno od dveh središč raziskovanja slovenske preteklosti. Josip Mal, ki je leta 1924 na mestu njegovega ravnatelja nasledil vsestranskega Mantuanija ter v duhu svojega velikega predhodnika v več smeri širil lasten znanstveni opus – med

58 Težko si je predstavljati, da bi Kos in Ramovš ne sodelovala tudi pri evidentiranju slovenskih krajevnih, ledinskih in vodnih imen na območju Vzhodnih Alp, ki so za opusa obeh raziskovalcev bistvena. Pri tem gre za gradivo, ki je pomembno tako za jezikoslovje kakor za zgodovino. Bogo Grafenauer je pri predavanjih v študijskem letu 1984–1985, ki jim je prisostvoval avtor te razprave, med drugim pripovedoval tudi o Kosovem prečesavanju vojaških specialk. Gotovo je bila v prenekaterem primeru za zanesljivo razbiranje historičnih sledov slovenščine v imenskem gradivu ter za ločevanje njenih refleksov od razvojnih tendenc v drugih slovanskih jezikih potrebna pomoč vrhunskega jezikoslovca.

59 Značilno je Milko Kos na rimskem kongresu zgodovinarjev pomagal Miroslavu Brandtu, da je lahko predstavil svoj referat o Wycliffovih pristaših v Dalmaciji. Glejte v: Brandt, *Život sa suvremenicima*, str. 56.

60 Vladimir Velebit, *Moj život*, Fraktura, Zaprešič 2016, str. 469.

njimi je bila tista, ki je vodila k celoviti zgodovini vsakdanjega življenja, pionirska⁶¹ –, je bil upokojen. Tako je univerzitetni zgodovinski seminar samodejno pridobil popolno prevlado. To se je kazalo tudi v premestitvi sedeža osrednjega strokovnega glasila, ki je dotlej izhajalo pri Narodnem muzeju, na ljubljansko filozofsko fakulteto.⁶² Monološka struktura, ki je Hauptmann s svojim znanstvenim delom v širšem prostoru ni mogel uveljaviti, je tako dobila čvrsto organizacijsko podlago. Ironija zgodovine je bila, da ga je režim, ki je poskrbel za to, upokojil, pri čemer je tudi poskrbel, da je deaktiviranje za prizadetega – z izjemo njegove nemara protestne (vnovične) izvolitve za dopisnega člana Srbske akademije znanosti leta 1948⁶³ – minilo brez kakršnih koli počastitev ali zahval.

Milko Kos, ki je bil po drugi svetovni vojni najuglednejši historik v Ljubljani, značilno ni takoj postal član uredništva Zgodovinskega časopisa. To pomeni, da so bili kriteriji kakovosti pri začetkih slednjega postranskega pomena. Prav tako ne gre spregledati, da leta 1947 o Kosovem mestu v novi stvarnosti

61 Mal je vsakdanjemu življenju namenil veliko pozornost že v prvih zvezkih svojega dela Zgodovine slovenskega naroda. Seveda pa je vrhunec njegovih prizadevanj v tej smeri knjiga Stara Ljubljana in njeni prebivalci, ki je izšla leta 1957.

62 Leta 1947 je Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo nadomestil Zgodovinski časopis, ki je prvič izšel šele junija 1948.

63 Srbska akademija znanosti (in umetnosti) je kljub veliki povojni čistki ohranila mnogo več samostojnosti kakor njeni sestrski ustanovi v Zagrebu in Ljubljani. Vodil jo je namreč jezikoslovec Aleksandar Belić, ki je užival velik mednarodni ugled in ni bil dojemljiv za najrazličnejše politične pritiske. Leta 1948 je ustanova demonstrirala avtonomnost z izvolitvijo znamenitega matematika, astronoma in klimatologa Milutina Milankovića za svojega podpredsednika, čeprav je ta med okupacijo veljal za Nemcem naklonjenega človeka. Prim. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2013, str. 360, 361.

ni bilo več pomislekov, ki jih je sprožal njegov rektorski položaj med drugo svetovno vojno. Oblasti so mu namreč tedaj celo že zaupale predavanje na slavnostni glavni skupščini Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Kosu pa očitno ni padlo na pamet, da bi proslavljanje 30. obletnice oktobrskega prevrata, ki je prinesel boljševikom absolutno oblast na večini ozemlja poprejšnje Ruske republike, poskušal izkoristiti za utrditev lastnega položaja. A po drugi strani ga seveda – poučen z bridko Malovo usodo – ni oteževal s kakršnim koli demonstriranjem neodvisne intelektualne pozicije.⁶⁴ Predavanje ob komunističnem jubileju je Kos skušal izpeljati predvsem kot zgodovinar in je govoril o velikem pomenu dogajanja leta 1917, o Leninovih poteh do osvojitve oblasti ter o orjaških posledicah boljševiškega državnega udara. Samo v sklep, kjer je najprej omenil vpeljavo »novih naprednih načel« v družbeno, kulturno in gospodarsko življenje, je vgradil nekaj elementov običajne marksistične politične liturgije:

Poudariti pa bi hotel tudi na tem mestu, da je zmago revolucije oktobra [1917] in njenih načel sijajno potrdila zmaga Sovjetske Zveze v drugi svetovni vojni. Danes, ko praznuje naša zaščitnica in zaveznica Sovjetska Zveza svoj največji državni praznik, se te druge zmage prav tako globoko zavedamo in se je veselimo kot prve, kajti prinesle so tudi nam osvoboditev, novo Jugoslavijo, na novih temeljih zgrajeno. Brez zmage oktobra pred tridesetimi leti ne bi bilo zmage v drugi svetovni

64 Milko Kos je na slovenski akademiji postal zares pomembna osebnost šele leta 1950, ko mu je bil zaupan položaj generalnega tajnika. Na univerzi pa po koncu rektorovanja 1945 ni več igral vidnejše vloge. Kosova vrnitev na pomembne položaje je sovpadala z Ramovševo. Njuna usoda pa je povezana tudi danes, saj sta oba deležna neargumentiranega izničenja rezultatov svojega znanstvenega dela s strani izganjalcev Slovencev iz srednjega veka.

vojni, brez te ne našega osvobojenja v novi Jugoslaviji in z njim ne vsega, kar je bistveno za življenje naroda v svobodi, med glavnim tudi možnosti, živeti v polnem svoje kulturno življenje, katerega del je gojitev in pospeševanje znanosti.⁶⁵

Sklepna retorično zelo ornamentirana kadenca v Kosovem govoru je slavila leninsko-stalinski oktober na tak način, da je hkrati razgaljala Titov režim kot klientelni – saj je razglašala, da je pod zaščito Sovjetske zveze, in poudarjala, da bi se brez nje sploh ne uveljavil –, kar je že leta 1948 postalo zelo kočljiva resnica. Prav tako je ugledni zgodovinar zanikal, da bi se Jugoslavija osvobodila sama. To je bilo le leto dni pozneje že nemogoče izreči. Samoosvoboditev Jugoslavije izpod okupatorskega jarma je namreč postala nepogrešljiv element v sliki sveta Titove partije. Toda zoper Milka Kosa ni bilo mogoče prepričljivo ukrepati, saj je leta 1946 podobne misli izrekel France Kidrič, ki pa je čutil potrebo celo po upravičevanju krvavosti revolucij. Njegov govor ob 29. obletnici oktobrskega prevrata se je tudi začel z ogovorom akademikov kot »tovarišev«. Da se je končal s čaščenjem duha velikega dogodka, ki je »pokrenil prerod človeštva«,⁶⁶ najbrž nikogar ni presenetilo.

Kosov govor ob okroglem komunističnem jubileju leta 1947 je bil v primerjavi s Kidričevim zelo zmeren oziroma zadržan in na nekaterih mestih tudi dvoumen: kdor naprednosti ni štel za pozitivnost, v njem ni mogel najti ravno vzpodbudnega

65 Milko Kos, »Zgodovinski oktober 1917. Predavanje akademika Milka Kosa na slavnostni glavni skupščini Akademije dne 7. novembra 1947«, v: *Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Druga knjiga, Akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1947*, str. 217.

66 »Beseda prezidenta Fr. Kidriča ob obletnici oktobrske revolucije na svečani glavni skupščini dne 7. novembra 1946«, v: *Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Druga knjiga*, str. 208–211.

slikanja stvarnosti.⁶⁷ Za smisel vseh sprememb je dejansko bilo razglašeno svobodno življenje naroda, kar je za marksistično ortodoksijo seveda nesprejemljiva zastranitev. Za Kosa, ki je z izdajo Zgodovine Slovencev od začetkov do reformacije leta 1933 – torej v času, ko je bil unitarni jugoslavizem uradna doktrina kraljevine Karadjordjevičev –, pokazal znatno odpornost proti političnemu oportunistu, pa je bil ta, že v Atlantski izjavi Franklina D. Roosevelta in Winstona S. Churchilla navedeni cilj vsekakor pozitivnost. Zaradi tega in spričo dejstva, da iz njegovega predvojnega seminarja ni izšel niti en komunistično usmerjeni doktor zgodovine – to je posledično pomenilo, da titoistični režim po letu 1945 nekaterih zanj posebej pomembnih ljubljanskih univerzitetnih kateder ni mogel zapolniti s sebi najbolj všečnimi kadri –, ni čudno, da so o preteklosti pišoči (pro)marksistični kadri imeli do Kosa negativen odnos, ki so ga ohranili do današnjih dni. Dušan Kermavner, ki se je med vsemi historičnimi materialisti na Slovenskem brez dvoma najintenzivneje posvetil študiju nekdanjih časov, ga je Francu Rozmanu ob vpeljevanju v skrivnosti razvoja delavskega gibanja okarakteriziral kot »*starega liberalca*«. ⁶⁸ V komunističnem žargonu pravšnjosti to vsekakor ni bila pozitivna oznaka. Se je pa v precejšnji meri skladala s Kosovim dialoškim duhovnim in znanstvenim profilom. ⁶⁹ Ta niti malo ni ustrezal težnjam monološko strukturirane dobe, kar se je pokazalo tudi na

67 Kos je partijskim poročevalcem veljal za človeka, ki v fakultetnih organih rad potegne s »*klerikalci*«. Med slednje je bil med ljubljanskimi profesorji zgodovine naravnost prištet Gregor Čremošnik. »Documents«, v: *Classicism and Communism. Greek and Latin behind the Iron Curtain*, str. 458.

68 Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 124.

69 Oznaka »*stari liberalca*« je merila na nezadrtnost v svetovnonazorskih vprašanjih. Svobodomiselnih mladini so bili odločno antikatoski že v času habsburške monarhije.

petem zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1948 v Solkanu. Kos je tedaj poudaril kontinuiteto z raziskavami pred drugo svetovno vojno, prenos težišča h gospodarski in socialni zgodovini pa je po njegovi sodbi terjal sodelovanje z drugimi strokami. O razrednem boju, ki je bil večno zelena tema marksističnih oblastnikov in njihovih prilagodljivih sopotnikov, značilno ni govoril niti v zvezi z objavo virov za problematiko kmečkih uporov. Zato tudi ni čudno, da je mogel biti v *Zgodovinskem* časopisu njegov referat objavljen le v skrajšani obliki.⁷⁰

Ker režim ni imel na voljo svojega človeka za zasedbo ključnega, že v kraljevski Jugoslaviji napovedujočega se mesta na novooblikovani stolici za slovensko srednjeveško zgodovino,⁷¹ se je moral ozreti po ljudeh, ki bi začasno – za dobo ene generacije ali nemara celo manj – zapolnili vrzel. Pri evidentiranju in odbiranju kadrov za to vlogo so sodelovale vse tri plasti oblasti, tj. državna struktura, partijska mašinerija in tajna policija. Bogo Grafenauer, ki je doktoriral leta 1944 s temo o slovenskih kmečkih uporih, je bil od vsega začetka najmočnejši kandidat za zapolnitev nove katedre. Na najnižji, državni ravni ni imel težav, saj je bil sprva – enako kot pred vojno – blizu ministru za Slovenijo v vladi Demokratične federativne Jugoslavije Edvardu Kocbeku in se je angažiral pri pripravljanju argumentov za spremembo državnih meja na severu, proti Avstriji.

Na partijskem nivoju je bila stvar že nekoliko bolj zapletena: režimu, ki se je odločil, da bo Katoliško cerkev potisnil v položaj dežurnega krivca za vse težave oblasti in jo tako naredil za vidnega sovražnika, ljudje iz vernih družin niso ustrezali. Toda to težavo je bilo mogoče odpraviti, če so prizadeti pristali na ideološko dirigirano stvarnost in se začeli vesti v skladu s pri-

70 Milko Kos, »O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinpisja«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1948–1949, str. 135–143.

71 Darja Mihelič, »Bogo Grafenauer – utrinki iz življenja in dela«, str. 24.

čakovanji komunistične nomenklature. Bogo Grafenauer, ki je izšel iz čvrsto katoliške družine, je vsekakor bil med tistimi, ki so bili voljni sprejeti dani okvir.⁷² O tem pričuje Edvard Kocbek v dnevniku za leti 1945 in 1946. Pesnik politik Grafenauerja najprej obravnava kot »svojega fanta« in mu zaupa organizacijo srečanj na socializem pristajajočih krščanskih razumnikov. Čez čas se zaneseno veseli celo njegovega »realizma«. A potem je pri njem nenadoma zaznal »nevarnost servilnega znanstvenega nastopanja« spričo velike ambicioznosti.⁷³ Iz Kocbekovih zapisov je videti, kako se je Grafenauer hitro oddaljeval od intelektualnega kroga, iz katerega je izšel. Kmalu je od njega odpadel. A komunistični oblastniki njegovi spreobrnitvi zaradi naglice pri spremembi stališč vseeno niso povsem zaupali.⁷⁴

Seveda je bil ta notranji duhovni premik v prvi vrsti posledica metod, s katerimi si je titoistični režim najprej priboril in zatem ohranjal oblast. Veliki hrvaški intelektualec Stanko Lasić je kot konstante totalitarne sistema, ki so se tudi v Jugoslaviji prakticirale vse do njenega razsula, označil eliminiranje, zastraševanje, prevzgojo in ropanje.⁷⁵ Pri zagotavljanju monološkega

72 Za razliko od Boga Grafenauerja je njegov oče Ivan v dokumentih tajne policije obravnavan kot zagrizen klerikalec. Glejte v: »Documents«, v: *Clasissic and Communism. Greek and Latin behind the Iron Curtain*, str. 459.

73 Edvard Kocbek, *Dnevnik 1945*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 84, 88; isti, *Dnevnik 1946 II*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 156, 177. Gre za zapise, ki so nastali 10. in 13. oktobra 1945 ter 31. oktobra in 9. decembra 1946.

74 O tem je Udbi poročal sodelavec Andrej (po ugotovitvah Davida Movrina se je za tem psevdonomom skrival Fran Petrè), ki se je 27. decembra 1952 pogovarjal z zelo prostodušnim Francetom Bezljajem. »Documents«, v: *Clasissic and Communism. Greek and Latin behind the Iron Curtain*, str. 459.

75 Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2000, str. 477.

radikalizma, ki se je iz političnega cilja leta 1945 hitro preobrazil v vsakdanjo stvarnost, so se uporabljale njihove kombinacije. Največji delež pa je vendarle imelo zastraševanje.⁷⁶

Med nenehno uporabljana sredstva, ki so titoistom služila za obvladovanje ljudi, je spadalo razširjanje govoric o najrazličnejših krivdah. Žrtev takšnih kampanj se je morala braniti celo pred povsem nesmiselnimi obtožbami. Tudi Boga Grafenauerja je očitno zadela takšna usoda, saj se je o njem raznesla govorica, da je v nemškem taborišču za vojne ujetnike leta 1941 »koncepiral policijo v Rupnikovem smislu in organiziral akcijo«.⁷⁷ Kljub kronološki absurdnosti obtožb – zgodovinar naj bi se zavzemal za cilje generala, še preden jih je ta sploh utegnil formulirati⁷⁸ –, je njihovo širjenje na ramena ljudi spuščalo težo planetov. Ni čudno, da je Bogo Grafenauer pozneje povedal, kako so si zgodovinarji po drugi svetovni vojni pomagali tudi z avtocenzuro.⁷⁹ Slednja je bila v titoizmu in drugih komunističnih režimih kar pogosto prakticirana rešitev iz zagatnega položaja. Pristajanje nanjo pa ni bilo neproblematično, saj je šlo za preplet cinizma in relativističnega moralnega individualizma licemernega tipa. Režim je sicer imel rajši politično religioznost, toda ker je bila ta v intelektualnih krogih večinoma

76 Prim. analizo te metode v Lasić, *Autobiografski zapisi*, str. 479–492.

77 Kocbek, *Dnevnik 1946 II*, str. 177.

78 Bogo Grafenauer je iz taborišč za vojne ujetnike (najprej v Nemčiji in nato na Reki) prišel decembra 1941. V tem času si general Rupnik ni zamislil nikakršne policije ali česa podobnega. Grafenauer akcije za njeno oblikovanje potemtakem nikakor ne bi mogel organizirati. Seveda pa to ne pomeni, da v taborišču za vojne ujetnike ni koncepiral kakšnega drugega dokumenta, ki so ga potem sojetniki spreminjali, saj je Kocbeku pojasnjeval, da je bil »sprejet« tekst, s katerim »se on ni več strinjal«. Glejte v: Kocbek, *Dnevnik 1946 II*, str. 177.

79 Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 123.

le prehoden in na vrste mlajših kadrov omejen pojav, je stavil tudi na pritisk in nadzor.⁸⁰

Najtežji problem je pri kariernih vzponih nekomunistov predstavljala tajna policija, ki je bila vedno korak pred in stopnico nad drugimi. V prorežimskih kristjanih socialistih ta aparat ni videl zaveznika, temveč nevarne tekmece. Bogo Grafenauer je v njenih krogih sprva veljal za precej nevarnega človeka. Odklanjal naj bi marksistično gledanje na zgodovino in se trudil za povezovanje kristjanov na ljubljanski univerzi.⁸¹ Toda njegovi prvi nastopi v vlogi akademskega učitelja so vsaj resnejše analize sposobnim graditeljem režima razkrili, da takšne oznake ne ustrezajo dejanskemu stanju. Bogo Grafenauer je po drugi svetovni vojni namreč nenehno poudarjal velik pomen marksizma za zgodovinopisje – še posebej slovensko. V svojem nastopnem predavanju se ni, kakor Milko Kos ob akademijemskem proslavljanju 30. obletnice oktobrskega prevrata v Rusiji, omejil na evokacijo zgolj nekaterih elementov iz ideološke črne kuhinje titoističnega režima, ampak je segel mnogo globlje, na raven metode. Tako je 7. decembra 1946 dejal:

Zlasti v času tako jasnega uvoda v zgodovinski prelom, kot je bilo to v stari Jugoslaviji, je KPJ in KPS zaradi očitne odpovedi strokovnega zgodovinopisja morala poseči po samopomoči. Tako je iz njenih krogov zrasla vrsta zgodovinskih delavcev, ki po pomenu svojega dela v marsikaterem pogledu daleč presegajo strokovnjake.

Med njimi je na prvem mestu Edvard Kardelj - Sperans, čigar knjiga *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1939), najgloblja idejna priprava Osvobodilne fronte, pomeni tudi

80 Prim. samopremisleke v pričevanjih Stanka Lasića, str. 464–475.

81 Jera Vodušek Starič, »Poskus reprize dolomitske izjave?«, v: *Grafenauerjev zbornik*, str. 97.

globoko obdelavo slovenskega narodnega razvoja v zadnjih dveh stoletjih, brez dvoma daleč najboljšo od vseh dosedanjih sintetičnih del o tem razdobju. To je sploh prvi poskus resnične razlage slovenske zgodovine, ugotovitve njenih resničnih gonilnih sil. Na manjših razdobjih in posameznih vprašanjih sta delala Boris Kidrič in Boris Zihlerl, ki sta v zvezi s tem ponovno pretresala zanesljivost rezultatov strokovnega zgodovinopisja, dočim so nekateri drugi pretresali metodične podlage zgodovinske vede. V vrsti teh zgodovinarjev je treba omeniti še Dušana Kermaunerja [sic!], ki se je pečal z zadnjega pol stoletja slovenskega političnega življenja, zlasti z razvojem socializma na Slovenskem in delom njegovih poglavitnih voditeljev.⁸²

Grafenauer je torej Kardelja, Zihlerla, Kidriča in Kermavnerja postavljaj nad Mala, Zwittera, Pivec Steletovo, Goršeta in Škerla, ki so v dobi kraljevske Jugoslavije objavili pomembne študije o slovenski preteklosti med karlinsko-terezijansko dobo in prvo svetovno vojno. Da so bili po njegovi sodbi omenjeni komunistični pisci pomembnejši od literarnih zgodovinarjev Ivana Prijatelja in Frana Petreta ter od socialdemokrata Albina Prepeluha – čigar zgodnje eseje je čislal sam Ivan Cankar⁸³ –, je tudi na dlani. Prav tako je Grafenauer vneto hvalil historični materializem. Menil je, da gre za *»dejansko prvi metodični prijem v zgodovinopisju, ki prelaga težišče zgodovinskega razvoja v gospodarstvo in družbeni ustroj in s tem na široke ljudske množice«*. Nikoli ni pokazal, da se je prebil do spoznanja, kako zelo je socialna slika sveta odvisna od čisto določenega konceptualiziranja človekovega položaja v času in prostoru ter da je

82 Bogo Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1947, str. 16.

83 Josip Vidmar, *Obrazi*, Državna založba Slovenije, Založba Borec, Ljubljana 1985, str. 99.

kot taka eminentno novoveška oziroma točneje razsvetljenska. Za strokovnjaka, ki se je posvečal predvsem dobi stanovskega reda, je takšno stališče vsekakor izraz zavestnega pristajanja na ideološke apriorizme. Teorija družbe v marksistični redakciji je bila za Grafenauerja univerzalno veljavna. Gotovo se ne motimo, če to povežemo z njegovim nekritičnim sprejemanjem marksističnih pobud,⁸⁴ ki se kaže tudi v naslednjem odlomku iz nastopnega predavanja decembra 1946:

[Z]godovinski materializem za nas ni važen le kot nov, brez dvoma od vseh dosedanjih najboljši metodični prijem za proučevanje zgodovine, brez katerega so rezultati znanstvenega dela bistveno pomanjkljivi in celo napačni. Prav tako je pomemben za nas še v drugem pogledu. Zgodovinski materializem namreč izpodbija temelje razlikovanja med takozv. zgodovinskimi in nezgodovinskimi narodi s tem, ko prenaša težišče zgodovinskega razvoja iz njegovih obodnih manifestacij, kulturnega, državnega, političnega, upravnega razvoja, v njegovo srčiko, [v] gospodarski in družbeni razvoj širokih ljudskih množic.⁸⁵

Da Grafenauer kljub obilnemu sklicevanju na doktrino začetnikov znanstvenega socializma ni postal marksist, je jasno iz njegovega poudarjanja, da historični materializem »izpodbija«

84 Grafenauer je koncipiranje zgodovine kot analize struktur in problemov vedno povezoval z vplivi Marxove metode. Prim. Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 118. Seveda je to vsaj zaradi Montesquieujevega prizadevanja, da bi pojasnil vzroke za veličino in zaton Rimljanov, ter ob Gibbonovem opusu historično povsem nevzdržno stališče. Prav tako ni upošteval Burckardtovih in Huizingovih koncepcij kulturne zgodovine, ki se niso navdihovale pri marksizmu.

85 Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času«, str. 22, 23.

razlikovanje med narodi. To seveda ni res. Po sodbi očetov marksizma naj bi posamezne rase in razredi popolnoma izginili iz zgodovinske stvarnosti. Pri tem je bilo napovedano tudi uničenje nekaterih narodov v revolucionarnem viharju.⁸⁶ Ni pa to usoda vseh tovrstnih skupnosti. Rabelj propadu zapisanih narodov bo po sodbi prvih marksistov revolucija, ne zgodovina.⁸⁷ Grafenauer je za svojo strokovno rabo nedvomno homologiziral in potem priredil le del ideologije vladajočega režima. Pri tem se zastavlja vprašanje, ali je šlo za psevdomor-

86 Marx je v časniku New York Tribune 22. marca 1853 zapisal: »*Society is undergoing a silent revolution, which must be submitted to, and which takes no more notice of the human existences it breaks down than an earthquake regards the houses it subverts. The classes and the races, too weak to master the new conditions of life, must give way. [...] The rural population, the most stationary and conservative element of modern society, disappears while the industrial proletariat, by the very working of modern production, finds itself gathered in mighty centres, around the great productive forces, whose history of creation has hitherto been the martyrology of the labourers. Who will prevent them from going a step further, and appropriating these forces, to which they have been appropriated before — Where will be the power of resisting them? Nowhere!*« Glejte v: Karl Marx, Forced Emigration, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/03/04.htm>, 27. 4. 2018. Še pred njim je Engels 13. januarja 1849 v Neue Rhenische Zeitung napovedal, da bodo nekateri narodi izginili v »*revolucionarnem viharju*«. Glejte v: Friedrich Engels, The Magyar Struggle, <https://www.marxistsfr.org/archive/marx/works/1849/01/13.htm>, 27. 4. 2018).

87 Zdi se, da so slovenski komunisti potem, ko so izvedli revolucijo in se polastili oblasti, menili, da Marxove in Engelsove napovedi o Južnih Slovanih iz časov neposredno po revoluciji 1848 ne veljajo več. Seveda pa tega niso glasno oznanjali, saj bi to pomenilo revizionizem, ki je bil za monološko strukturiranost njihove ideologije že načeloma nesprejemljiv. Prav tako se zdi simptomatično, da Slovencem domači komunisti v času marčne revolucije niso priznavali statusa naroda.

fozno prilagoditev zgolj diskurzivne ali tudi globinske sorte. Kolikšna je dejansko bila prilagoditev?

Odgovor na to vprašanje je viden iz Grafenauerjevega nastopnega predavanja: akomodacija pred- in vsaj kratek čas tudi še povojnega krščanskega socialista je bila zelo temeljita. Prav tako je bila celovita. Po eni strani se je Grafenauer prilagodil marksistični miselnosti in slovarju, po drugi pa vodilnim predstavnikom režima. Tako je kljub omenjanju dosežkov svobodomiselnega literarnega zgodovinarja Ivana Prijatelja apodiktično razglasil njegovo metodološko oporečnost v tehničnem smislu.⁸⁸ Ob tem je brez pridržkov hvalil Franceta Kidriča,⁸⁹ ki se od svojega slovenističnega kolega in dobrotnika v tem smislu ni bistveno razlikoval.⁹⁰ Je pa res, da je bil Prijatelj deležen ostre partijske kritike že pred drugo svetovno vojno – in to kakšne! Boris Kidrič je strastno udaril po pokojnem raziskovalcu, ki ni razumel, da bi Slovenci leta 1848 smeli biti zgolj »nacionalni zarodek«.⁹¹ Bodoči vodja komunističnega režima v Ljubljani

88 Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času«, str. 17.

89 Prav tam.

90 Fran Zwitter je bil v presojanju dosežkov Franceta Kidriča opazno bolj zadržan. Poudaril je, da je nekatera za zgodovino pomembna vprašanja rešil, medtem ko je pri drugih le izklesal kamne, ki jih bodo na pravo mesto vzdali drugi. Drznil si je celo sklicevati se na svoje kritiške pripombe h Kidričevemu delu iz leta 1941. Prim. Fran Zwitter, »France Kidrič«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/ 1950, str. 220.

91 A. Javor, »Pripombe k slovenski literarni zgodovini«, *Sodobnost*, št. 11/1940, str. 515; ponatis celotne razprave v: Boris Kidrič, *Izbrano delo*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972, str. 59–76. V drugem tekstu – v razpravi Evropske krize in slovenski narod – je bil Kidrič pri kritiki Prijateljevega dela še jasnejši; zatrdil je: »Ob nerazvitosti lastnega kapitalizma so bile slovenske dežele gospodarsko le slabotno povezane. Od tod takratna slovenska – nacionalna nerazvitost. Ker pa njen temeljni vzrok oficialni slovenski zgodovini ni preveč jasen, si ga bomo poglobljevali.«

je v tistem času tudi ostro nasprotoval Prijateljevi sodbi, da pomeni preporodna doba »narodno renesanso«. ⁹² Da je Boris Kidrič v svojih kritičnih spisih zavzel afirmativno stališče do pisanja svojega očeta, je seveda jasno.

Grafenauer je v nastopnem predavanju brez pridržka sledil sodbi, ki jo je izrekel komunistični prvak, v čigar fokusu literarne in siceršnje zgodovine nikoli ni bilo. V svojem pregledu slovenske historiografije pa se v docentski naziv uvajajoči zgodovinar decembra 1946 značilno ni ustavil ob Ivanu Slokarju, saj bi se ob njegovi obsežni študiji *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Forderung unter Kaiser Franz*

Na štirideseti strani prvega dela svoje 'Kulturne in politične zgodovine Slovencev' pravi dr. Ivan Prijatelj: 'Takrat se je pokazalo, da se Slovenci zaradi sto- in stoletne razdeljenosti po tujih upravnikih v svoji masi še niso ali pa se niso več čutili kot en narod.' (Podčrtal jaz.) Prijateljeva ugotovitev, da se Slovenci 'v svoji masi niso čutili kot en narod', izhaja iz točnega opazovanja v kulturno- in političnozgodovinski snovi razgledanega znanstvenika. Prijateljeva negotovost, ali se Slovenci še niso ali se niso več čutili kot en narod, pa je očitno posledica meščanskoprofesorskega idealističnega in nedialektičnega pojmovanja zgodovinske kategorije 'narod'. Zato se Prijatelj, išoč vzroka, zakaj se 'Slovenci v svoji masi niso čutili kot en narod', tudi zateče v samo ob sebi dovolj ohlapno kavzalno konstatacijo 'sto- in stoletne razdeljenosti po tujih upravnikih.'« Glejte v: A. Javor, »Evropske krize in slovenski narod«, *Sodobnost*, št. 10/1940, 446. Ponatis celotne razprave v: Kidrič, *Izbrano delo*, str. 7–58.

- 92 Javor, »Pripombe k slovenski literarni zgodovini«, str. 516. Komunisti kljub ustanovitvi posebne slovenske organizacije niso bili narodnostno posebej zavedni. Značilno se je Aleš Bebler v Španiji med državljansko vojno predstavljal kot »Slavo, da Venezia Giulia«, tj. kot »Slovan iz Julijske Benečije«. Prim. Aleksej Baebler [tj. Aleš Bebler], »Fant dobre sorte«, *Sodobnost*, št. 7-8/1940, str. 310. Tako predstavljanje je nenavadno zato, ker je bilo Beblerjevo družinsko zaledje narodnostno zelo zavedno. Sestra njegove matere Frančiške Goli – ime ji je bilo Amalija – je bila namreč soproga Ivana Prijatelja.

I. iz leta 1914 sesulo marksistično prvenstvo pri obravnavanju zgodovine gospodarstva na domačih tleh.

Prav tako Grafenauer nikjer ni problematiziral razvojne slike preteklosti. Marksizem, ki je takšno vizijo zgodovine podedoval od hegeljanstva, jo je namreč pričaral iz dialektike, ne iz rezultatov historičnih raziskav. Grafenauer je kljub usmerjenosti k narodni zgodovini, za katero so bili ob trendih rasti značilni tudi večgeneracijski materialni in duhovni upadi, entuziastično pristajal nanjo. Komunistom je prav tako moralo ugajati, da je njegovo nastopno predavanje minimiziralo dosežke posvečenega zgodovinarja Franca Grivca: veliki raziskovalec sveta Konstantina Filozofa in nadškofa Metodija je bil razglašen za enega od »*nestrokovnjakov stare vrste*«⁹³ – čeprav je bil njegov opus od dne do dne uglednejši v mednarodnem historiografskem prostoru.

Na področjih, na katerih komunistične oblasti (še) niso definirale svojega pogleda, je Grafenauer imel nekoliko več prostora. Ob koncu leta 1946 je tako Hauptmanna obravnaval kot največjega slovenskega zgodovinarja v času med obema svetovnjima vojnama, čeprav naj bi tu in tam kakšno ugotovitev prehitro posplošil.⁹⁴ Je pa zato z njim polemiziral po njegovi upokojitvi in izbrisu s seznama članov akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu. Ta ga je v svojem jugoslovanskem obdobju, leta 1926, izvolila za izrednega člana. V ustanovi je ostal tudi v času Paveličeve države. Seveda je tedaj že imel pravice rednega člana.⁹⁵

Edino pri Malu je Grafenauer v svojem nastopnem predavanju še kazal določeno nesoglasje z oblastjo: resda ga ni prištel

93 Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinoписja v našem času«, str. 16.

94 Prav tam, str. 15.

95 Za podatke o akademskem statusu Ljudmila Hauptmanna se zahvaljujem kolegu dr. Željku Osetu.

med vodilne strokovnjake, vendar njegovih del ni vsebinsko zavračal.⁹⁶ A kmalu se je tudi glede tega povsem prilagodil politiki. Leta 1950 je v *Zgodovinskem* časopisu objavil kritiko Malovih misli o zgodnji slovenski državnosti, ki so se že v izhodišču razlikovale od stališč marksističnih piscev, s katerimi je bil Grafenauer na isti valovni dolžini. Takole je zapisal:

Jedro vsega dosedanjega Malovega dokazovanja je v tem, da so bili tudi Slovani po svoji naturi državotvorni, jedro analiz sovjetskih historikov pa v ugotovitvi, da se državnost pojavi na neki določeni stopnji razredne diferenciacije, da torej ne moremo deliti narodov po njihovem značaju v državotvorne in nedržavotvorne, da je prirodno, če Slovani niso ustvarjali držav, preden so dosegli tako stopnjo razredne diferenciacije, da pa so po nujnem gospodarsko-družbenem razvoju prišli pač tudi do te stopnje. Med obema stališčema je torej bistvena razlika: prvo je idealistično, drugo marksistično. Iz drugega stališča še ne sledi, da so Slovani že ob svoji naselitvi na Balkan in v Vzhodne Alpe 'državotvorni'; bizantinski viri (katerih podatke navaja Mal spet kot domneve zgodovinarjev ob začetku našega stoletja!) pričajo trdno, da v času naselitve južnih Slovanov pri teh nikakor še ne moremo govorili o razredni družbi, ki je podlaga državne organizacije, marveč da so nastale prve njihove države šele po daljšem razvoju po naselitvi. Tudi Anti niso imeli 'države', marveč le plemensko zvezo.⁹⁷

Grafenauer je tedaj nastopal izjemno samozavestno; napovedal je izid svojega obsežnega dela o državi karantanskih

96 Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinoписja v našem času«, str. 16.

97 Bogo Grafenauer, »Dr. Josip Mal, Kontinuiteta slovenske karantanske kneževine, Celje 1949, 15 str. in 2 prilogi«, *Zgodovinski časopis*, št. 1–4/1950, str. 238, 239.

Slovencev,⁹⁸ ki naj bi stvari postavila na pravo mesto, o delu starejšega kolega pa je zapisal sumarno (ob)sodbo: »*Malova argumentacija je [...] nevzdržna. Koroški razvoj v srednjem veku ni plod volje dinastov v deželi, marveč veren odraz gospodarsko-socialnega razvoja in v tem razvoju utemeljenih razrednih teženj.*«⁹⁹

Oblasti ob tako zagretem Grafenauerjevem samoidentificiranju z nekaterimi bistvenimi postulati Marxove slike zgodovine ni bilo treba biti v skrbeh. Monološka struktura, ki ni dvomila o znanstveni ustreznosti redukcionistične antropologije dialektičnega in historičnega materializma,¹⁰⁰ je komunističnemu režimu zagotavljala, da bo v starejši slovenski zgodovini primerno upoštevana njegova ideologija in da stroka ne bo krenila na pot sprememb v smeri svoje večje avtonomije. Mal je bil s svojimi inovativnimi pobudami osamljen, Hauptmann, ki se ni mogel pohvaliti z nič večjo odmevnostjo svojih del, pa se je še naprej trudil z dokazovanjem svojih razlag in s poročanjem o delu kolegov. Grafenauer je tako tudi na mednarodni sceni postal znan kot pristaš razlagalnih modelov iz marksističnega arzenala. To še zlasti velja za problematiko t. i. vojaške demokracije.¹⁰¹

V raziskavah novejših obdobj je Grafenauer komunističnim piscem – kakor smo videli – že leta 1946 priznal vodilno

98 Grafenauer, »Dr. Josip Mal, Kontinuiteta slovenske karantanske kneževine«, str. 237.

99 Prav tam, str. 241.

100 To je toliko presenetljiveje zato, ker se je Grafenauer vsaj do neke mere zavedal težav marksistične »znanosti zgodovine« spričo »subjektivne« narave historikovega spoznavanja. Prim. Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 118.

101 Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 A.D.*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2007, str. 311.

vlogo. Vsakdo je vedel, da bo ob nastopu prihodnjih generacij mogoče Kardeljeve in Kidričeve smernice uveljaviti tudi v pisanju o poprejšnjih dobah: nova monološka struktura bo zgolj nadomestila prejšnjo. Sprememba na površini sploh ne bi bila dramatična, saj je Grafenauer določen sektor zgodovine prepuščal razlagam partijskih piscev, drugje pa se je režimski sliki preteklosti kar najbolj prilagodil. Vse skupaj bi potem lahko bilo videti le kot »menjava straže«. Kakor je Hauptmannovo monološko strukturo nadomestila Grafenauerjeva, tako bo slednjo izpodrinila tista, ki jo bo v odločilni meri izoblikoval komunistični režim. Slovenska zgodovina bo potem povsem prilagojena partijskim intencam oziroma marksistični ideologiji. Za starejša obdobja to dejansko pomeni pristajanje na razlage, ki so jih uveljavili nemški nacionalisti, skozi očala katerih sta očeta dialektičnega in historičnega materializma zrla na prostor med najsevernejšimi jadranskimi obalami in vzhodnoalpskimi vršaci.¹⁰²

Grafenauerjevski monološki strukturi so komunisti dejansko namenili vlogo mostu na poti ideologizacije slovenske zgodovine. Marksisti, ki so bili prepričani, da je človekova pot skozi krivine časa določena z zakoni dialektičnega razvoja, so lahko živeli s prilagodljivim profesorjem. Vedeli so, da bo vse skupaj trajalo največ generacijo. Personalne monološke strukture pač ne morejo posebej dolgo ohranjati stanja, ki ga vzpostavijo, saj so mnogo bolj kakor dialoške navezane na svojega protagonista

102 Grafenauerju so res sledili novi nosilci monološke strukture. Z izganjanjem Slovencev iz mnogih obdobj zgodovine, v katerih so na podlagi virov izpričani, so se začeli truditi, da bi prevladale interpretacije komunističnih ideologov, ki pa se v tematizaciji preteklosti vzhodnoalpsko-jadranskega prostora niso bistveno razlikovale od pogledov nemških nacionalistov, zlasti Richarda Knabla. Zanje je značilno, da nastopajo eliminacionistično do nosilcev dialoške strukture v slovenskem zgodovinopisju in si prizadevajo za oblikovanje kulta Boga Grafenauerja.

in njegove predstave. Navsezadnje je tudi Grafenauer imel drugačno – predvsem večjo – moč kot Hauptmann. Tako je bilo zaradi tega, ker mu je bilo dopuščeno vplivati na delo mnogih institucij. Režim, ki je občasno potreboval njegovo znanje, je potem, ko se je prepričal, da mu lahko zaupa, dopustil precejšnjo akumulacijo sektorsko omejene moči v njegovih rokah. Kjer je bil Grafenauer, se znanstvenih revolucij ni bilo treba bati.¹⁰³ V slovenskem zgodovinopisju je po drugi svetovni vojni prav zato prišlo do tako izdatne okrepitve monološke strukture, da jo je Janko Orožen kljub prislovični dobrodušnosti in umirjenosti po vsej pravici štel za diktaturo.

Povzetek

V obdobju po 2. svetovni vojni je v slovenskem zgodovinopisju za nekaj desetletij povsem prevladala monološka struktura. Različne raziskovalne paradigme in načini predstavitev rezultatov preučevanja preteklosti niso bili niti načeloma v enakem izhodiščnem položaju. Janko Orožen je takšno stanje označil za »grafenauerjevsko diktaturo«. Medievalist Bogo Grafenauer je namreč imel v slovenskem historiografskem prostoru po drugi svetovni vojni največjo moč. Ta se je kazala predvsem v odločilni besedi pri urejanju Zgodovinskega časopisa, ki je leta 1947 postal osrednje historiografsko glasilo na Slovenskem. Uredništvo novega strokovnega časopisa ni bilo sestavljeno samo po strokovnih kriterijih; najuglednejši slovenski medievalist Milko Kos se mu je tako lahko pridružil šele pozneje.

103 Grafenauer se je potreb oblasti po intelektualnih uslugah – zlasti ob pripravah dokumentov za mednarodno javnost in pri reprezentativnih edicijah – povsem zavedal. Glejte v: Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, str. 123.

Na Grafenauerjevo prevlado so vplivali zunanji in notranji dejavniki. Med prvimi je treba navesti radikalni monologizem komunističnih oblasti. Grafenauer je marksistom že v svojem nastopnem predavanju na ljubljanski univerzi ob koncu leta 1946 priznaval primat pri raziskovanju časa od sredine 18. stoletja dalje. To je preprečevalo oblikovanje relativno avtonomnega strokovnega prostora na univerzi. Grafenauer je izjemno ostro kritiziral Metoda Mikuža, ki je bil zaradi raziskovanja polpreteklega časa pod največjim nadzorom komunističnih oblasti in si niti ni mogel sam izbrati svojega predavateljskega naslednika.

Pod zunanjim pritiskom se je Grafenauer leta 1946 naglo oddaljil od kroga krščanskega personalista Edvarda Kocbeka, ki mu je pripadal pred 2. svetovno vojno in neposredno po njej. Potem je lahko postal univerzitetni docent. Ob koncu leta 1946 je v svojem nastopnem predavanju nastopal kot zagovornik historičnega materializma. Ne samo v programskih tekstih, temveč tudi v kritikah se je Grafenauer večkrat skliceval na marksistično terminologijo (razredni boj, vojaška demokracija), čeprav v svojem izhodišču ni bil marksist. Takšno izrazje je uporabljal tudi v nastopih proti izrazito nemarksističnim zgodovinarjem, npr. proti Josipu Malu, ki je moral po 2. svetovni vojni zapustiti položaj direktorja Narodnega muzeja v Ljubljani.

Med notranjimi razlogi za prevlado monološke strukture pa je treba navesti njeno tradicijo, ki jo je v slovenskem zgodovinarstvu že po 1. svetovni vojni poskušal uveljaviti Ljudmil Hauptmann. Grafenauer je slednjega štel za največjega slovenskega zgodovinarja do svojega časa. Hauptmann je leta 1923 ostro nastopil proti Josipu Malu in mu očital politizacijo stroke; razglasil ga je kar za »oficioza« katoliške stranke. Prav tako mu je z negativno oceno kvalificiranosti onemogočil kariero na univerzi – o čemer je tudi privoščljivo pisal leta 1939. Dejansko pa je šlo za spopad zagovornikov različnih svetovnih nazorov

in delovnih paradigem, saj je Hauptmann nastopal izrazito antikatoliško. Mal, ki je bil eden pionirjev zgodovine vsakdanjega življenja, je eden od utiralcev novih poti, medtem ko je Hauptmann, ki ni bil zgolj odličen poznavalec srednjeveške in novoveške zgodovine, temveč izjemno sugestivni pisec, vztrajal pri tradicionalnih pogledih, utemeljujočih se na stališčih Ludwika/Ludwiga Gumpłowicza. Grafenauer je izhajal iz raziskav Ljudmila Hauptmanna, vendar je po njegovi upokojitvi 1947 in izbrisu s seznama članov Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti okrepljeno kritiko njegovih rezultatov (sprva mu je očital le občasno prehitro posploševanje). Milka Kosa, ki je vedno zagovarjal dialoško koncepcijo zgodovine – na to kaže njegovo intenzivno sodelovanje z jezikoslovcem Franom Ramovšem –, je ob slovesnih priložnostih nominalno štel za najuglednejšega slovenskega zgodovinarja svoje dobe, toda v Zgodovinskem časopisu je lahko leta 1948–1949 izšla le skrajšana verzija njegovega programskega nastopa na V. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Kos, ki so ga komunisti imeli za »starega liberalca«, tedaj niti pri razpravi o kmečkih uporih ni govoril o razrednem boju. Janko Orožen nedialoškim razmeram v slovenskem zgodovinopisju torej ni dal neustreznega imena.

The Establishment of the Monological Structure in Slovenian Historiography

Summary

In the period after the Second World War, Slovenian historiography became completely dominated by the monological structure for a few decades. Various research paradigms were not in the same starting position even in principle. Janko Orožen characterised such a state as the “Grafenauer dictatorship”. This notion is based on the fact that medievalist Bogo Grafenauer was the most influential person in the Slovenian historiographical circle after the Second World War. This was most evident in his position of having the deciding role in editing texts for the Historical Review which became the central historiographical publication in Slovenia in 1947. The editorial board of the new professional journal was not assembled on professional criteria alone; the most eminent Slovenian medievalist Milko Kos could only join later.

Grafenauer’s dominance was influenced by external and internal factors. Among external factors, the radical monologism of communist authorities must be mentioned. Already at his inaugural lecture at the University of Ljubljana in 1946, Grafenauer recognised Marxists as having a leading role in researching history from the mid-18th century on. This prevented the formation of a relatively autonomous professional environment at the university. Grafenauer was a harsh criticist of Metod Mikuž who was, due to his research of recent history, under maximum surveillance by communist authorities and

could not even freely choose a successor for his position as lecturer.

Under external pressure in 1946, Grafenauer rapidly distanced himself from Christian personalist Edvard Kocbek's circle of which he was also the member before and immediately after the Second World War. After this, he could become an assistant professor. At the end of 1946 in his inaugural lecture, he presented himself as a supporter of historical materialism. Despite not being a Marxist initially, Grafenauer referenced Marxist terminology (class struggle, military democracy) not only in programme texts, but also in his criticisms. Furthermore, he used this terminology when arguing against distinctly non-Marxist historians such as Josip Mal, who was forced to leave his position as director of the National Museum in Ljubljana after the Second World War.

The internal factors for the dominance of the monological structure include its tradition; attempts at establishing tradition in Slovenian historiography are attributed to Ljudmil Hauptmann who tried to do so after the First World War. Grafenauer considered him Slovenia's greatest historian to date. In 1923, Hauptmann took a harsh stance against Josip Mal, reproaching him with politicization of the historical field. He even marked him a "semi-official" of the Catholic Party. Additionally, he prevented Mal from having a career at university by giving him a negative qualification assessment; he even wrote about it in a smug fashion in 1939. This was actually a fight between advocates of different worldviews and work paradigms since Hauptmann was distinctly anti-Catholic. Mal, one of the pioneers of the history of everyday life, was one of the groundbreakers, whereas Hauptman, not only an expert in medieval and modern history but also an immensely suggestive writer, was adamant in his traditional views; he based them on the viewpoints of Ludwik/Ludwig Gumplowicz. Grafena-

uer originated from Ljudmil Hauptmann's research, however, after Hauptmann's retirement in 1947 and exclusion from the members list of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts, he intensified his criticism of Hauptmann's findings (at first, he only reproached Hauptmann with hasty generalisation). Milko Kos, who had always been an advocate of the dialogical conception of history—as evident from his intense co-operation with linguist Fran Ramovš—, was on ceremonious occasions nominally considered by Grafenauer as Slovenia's most eminent historian of his time. However, only a shortened version of Kos' programme, which he presented at the V. Meeting of the Slovene Historians, was published in the *Historical Review* volume 1948–1949. Kos, who was considered by the communists “an old liberal”, did not talk about the class struggle even in discussion about peasant revolts. Thus, Janko Orožen did not name the non-dialogical circumstances in Slovenian historiography incorrectly.

Prejeto: 12. 4. 2018
1.01 Izvirni znanstveni članek

Dr. Damjan Hančič¹

*Komunistična partija
in njeno delovanje na Kamniškem
med drugo svetovno vojno
in v prvih letih po njej²*

Izvleček

V prispevku je pregled delovanja komunistične partije na območju Kamnika ter nekaterih posledic njenega delovanja v vojnih in prvih povojnih letih. V analizi, izvedeni na podlagi arhivskih in drugih virov, so prikazani organizacija in delovanje komunistične partije v vojnih letih ter posledice njenega delovanja. Tu so mišljene predvsem žrtve, ki so bile večinoma civilne. V članku so prikazani tudi povojni represivni ukrepi in vpliv komunistične partije na razvoj v prvih povojnih letih. To obdobje je prežeto z revolucionarnim nasiljem in predstavlja najtrše obdobje komunističnega totalitarizma.

- 1 Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hanic@scnr.si.
- 2 Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

KLJUČNE BESEDE: Komunistična partija, Kamnik 1941–1950, druga svetovna vojna, prva povojna leta

Abstract

The contribution contains an overview of the Communist Party's operation in the Kamnik area as well as some consequences of its operation during the war and in the early post-war years. The analysis based on archival and other sources shows the organisation and operation of the Communist Party during the war and the consequences of its operation. This refers mainly to the victims, most of which were civilians. The article also presents the post-war repressive measures and the influence the Communist Party had over development in the early post-war years. This period is imbued with revolutionary violence and represents the toughest period of communist totalitarianism.

KEY WORDS: Communist Party, Kamnik 1941–1950, Second World War, Early Post-War Years

Uvod

Dr. Milko Mikola, prvi direktor SCNR in večletni vodja Sektorja za popravilo krivic na Ministrstvu na pravosodje Republike Slovenije, se je že v 80. in 90. letih začel ukvarjati s proučevanjem dokumentov, ki so pričali o revolucionarnem nasilju. Največ pozornosti je namenil svojemu domačemu območju Celju in okolici. Seveda pa je za proučevanje komunističnega totalitarizma navdušil in vzpodbudil še druge in zlasti mlajše generacije zgodovinarjev, da smo po njegovem zgledu začeli preučevati komunistično totalitarno preteklost tudi v svojih domačih okoljih. V prispevku je pregled delovanja komunistične partije na območju Kamnika ter nekaterih posledic njenega delovanja v vojnih in prvih povojnih letih, in sicer na osnovi mojih dozrajšjih raziskav in objav arhivskih ter drugih virov in že objavljene literature.

Komunistična partija Slovenije v kamniškem partijskem okrožju med drugo svetovno vojno

Komunistična partija na Kamniškem je bila med drugo svetovno vojno vezana na Gorenjsko; ta je bila od konca leta 1940 razdeljena na tri okrožja: jeseniško, kranjsko in kamniško. Ob začetku okupacije so bila gorenjska partijska okrožja vezana še na Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS) v Ljubljani, nato pa so bili ti stiki zaradi nemško-italijanske meje vse bolj ovirani, zaradi česar so se odločili za ustanovitev pokrajinskega partijskega vodstva.³ Najmočnejša partijska or-

3 Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2007 (dalje Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*), str. 105, 106. Glejte tudi Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*,

ganizacija je bila v jeseniškem okrožju, kjer je ob začetku vojne delovalo trinajst celic z najmanj sto desetimi člani; kranjsko okrožje je štelo enaindvajset celic s približno sto člani. Kamniško okrožje pa so dokončno oblikovali šele konec leta 1940. Od jeseni 1943 so okrožju pridružili del Moravske doline (do tedaj je spadala v litijsko okrožje). Okrožje je bilo podrejeno pokrajinskemu (oblastnemu) komiteju KPS in pokrajinskemu odboru Osvobodilne fronte (OF) za Gorenjsko do začetka leta 1945, ko je Predsedstvo SNOS kamniško okrožje podredilo štajerskim pokrajinskim forumom.

Okrožni komite KPS Kamnik so kadrovsko večkrat preuredili. Na začetku leta 1941 je bilo v kamniškem partijskem okrožju osem celic z okoli petdesetimi člani in s petnajstimi kandidati, na Gorenjskem pa je ob začetku vojne delovalo dvainštirideset celic in okoli dvesto šestdeset članov.⁴ Vendar so se razmere zaradi aretacij po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo (SZ) hitro spremenile, kljub aretacijam pa je vendarle največjo zarezo v partijski organizaciji leta 1941 pomenil odhod v partizanske enote, saj se je vanje v tem letu vključilo 176 članov KPS, 19 kandidatov in 64 članov SKOJ-a od skupaj 1100 prostovoljcev.⁵ Po nacističnem napadu na SZ so bili pri okrožnih komitejih KPS po 1. 6. 1941 ustanovljeni vojaški komiteji, imenovani tudi vojno-revolucionarni komiteji, ki so pripravljali oborožen upor in komunistično revolucijo po sovjetskem vzoru. Najbolj je bil organiziran začetek revolucionarnega oboroženega odpora oz. t. i. vstaje v kamniškem okrožju, kjer so v noči s 27. na 28.

SCNR, Ljubljana 2011 (dalje Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*).

4 Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*, str. 106, 107.

5 Prav tam, str. 108.

julij 1941 bojne skupine iz Kamnika, Črne, Duplice, Mengša in Radomelj uničile nekaj mostov in poškodovale nekaj drugih komunikacij.⁶ Zaradi izdaje in povečanega nemškega patroliranja pa niso bile uspešne akcije v Kamniku in Domžalah. Na Perovem sta v spopadu z nemško zasedo padla skojevca. S temi akcijami in z začetkom dejavnosti rašiške čete so se začeli prvi zametki oboroženega upora proti okupatorju na Gorenjskem in tudi na Slovenskem. Štab Kamniškega bataljona je nekaj dni po »vstaji« ustanovil kamniško-dupliško in radomeljsko-mengeško četo, ki sta takoj začeli napadati nemške okupatorje. Radomeljsko-mengeška četa se je po več uspešnih zasedah tudi brez žrtev izmaknila iz ofenzive nad Lazami pri Krtini.⁷ V septembru 1941 je bil na Krumperku organiziran že tudi prvi občinski odbor OF v kamniškem okrožju – za območje Domžal. Do nadaljnjega ustanavljanja odborov OF pa zaradi povečanih nemških represivnih protiukrepov ni prišlo.⁸ Poleg povečane represije na strani Nemcev pa naj bi bil del krivde tudi na partijski strani, saj je partija s favoriziranjem kadrov iz lastnih vrst pristopila k organiziranju OF na Gorenjskem sektaško, s čimer se je medskupinsko zaupanje zmanjševalo, trpela je organizacija OF, naklonjenost prebivalstva pa je upadala.⁹ Tu se

6 Miroslav Stiplovšek: *Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945: problematika virov in literature, obsega in razdelitve okrožja ter periodizacije*, Pripravljalni odbor za organizacijo VII. zbora gorenjskih aktivistov: Odbor aktivistov kamniškega okrožja, Samoupravna interesna kulturna skupnost, Domžale 1975 (dalje Stiplovšek, *Kamniško okrožje v NOB*), str. 39.

7 Prav tam, str. 39, 40.

8 Prav tam.

9 Prav tam, str. 171.

zastavlja vprašanje nesmiselnih ali premalo premišljenih akcij, ki so povzročile številne žrtve.

V letu 1942 je bilo kamniško partijsko okrožje bolj na obrobju dogajanja, saj je partijska organizacija že kmalu po »vstaji« poleti 1941 prenehala obstajati. Januarja 1942 je prišel v okrožje okrožni sekretar Ignac Sterlekar, komiteja pa niso ustanovljali. Sekretar je delal sam in ob podpori Kamniškega bataljona postavljaj zaupnike in odbore OF, partijska organizacija pa naj bi konec leta štela petnajst članov. Po težki izgubi bataljona na Kostavski planini 24. decembra 1942 je sekretar odšel na litijsko območje in okrožje je začasno ostalo celo brez sekretarja.¹⁰ Velik del leta 1942 je v okrnjeni sestavi deloval tudi PK KPS za Gorenjsko, zato se je v reševanje razmer glede vodilnega kadra jeseni vmešal tudi CK KPS in tja poslal nekaj vojaškopoličnih delavcev iz t. i. Ljubljanske pokrajine. Z jesenjo 1942 je bil čas najhujše krize v gorenjski partiji presežen,¹¹ kar pa ni veljalo za gorenjski OF.

V prvi polovici leta 1943 se je partijsko delo v kamniškem okrožju odvijalo z velikimi težavami, saj na začetku leta sploh ni bilo niti okrožnega sekretarja. Februarja je namreč PK KPS za okrožnega sekretarja imenoval Viktorja Stražišarja - Silvestra, ki je okrožje razdelil na štiri rajone in postavil en rajonski komite, vendar je bilo delo sredi aprila zaradi Stražišarjeve smrti spet za nekaj časa prekinjeno. Junija je nalogo začasnega sekretarja prevzel Franc Zupančič - Marjan, ki je v Kamniškem bataljonu dobil petnajst borcev za politično delo na terenu, organiziral zanje politični tečaj in jih poslal na delo v pet rajonov, na katere je bilo takrat razdeljeno okrožje. Julija so

10 Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*, glejte tudi Stiplovšek: *Kamniško okrožje v NOB*, str. 41, 45.

11 Deželak Barič, *KPS in revolucionarno gibanje*, str. 174.

okrožje razdelili na zasavski, domžalski, tuhinjski, kamniški in cerkljansko-komendski rajon. Z zmanjševanjem večjih rajonov so avgusta ustanovili še mengeškega in v oktobru lukovškega. Število članov partije se je s 83 v septembru povzpelo že na več kot 120 v oktobru (konec novembra pa že na 251), več kot polovica članov je bila iz domžalskega rajona, malo zanimanja je bilo v Kamniku, največje težave pa so bile v mengeškem rajonu, ker je bilo prebivalstvo, ki je izražalo široko podporo OF, v veliki večini krščanskosocialistično usmerjeno in ni želelo vstopati v partijo.¹²

Na začetku leta 1943 so na novo organizirali tudi organizacijo OF na Gorenjskem, ki so jo razdelili na štiri okrožja: škofjeloško, kranjsko, jeseniško in kamniško. Do jeseni 1943 so bili rajoni razdeljeni še na terene. V vseh rajonih naj bi se organizirali odbori OF, Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ), Zveze slovenske mladine (ZSM), Slovenske protifašistične ženske zveze (SPŽZ; bolj znane kot AFŽ), Delavske enotnosti (DE),¹³ Narodne zaščite (NZ), vendar povsod niso mogli biti ustanovljeni.¹⁴

Sicer pa se je v kamniškem okrožju že od konca leta 1942 pojavljalo vprašanje pokrajinske pripadnosti okrožnega komiteja KPS oz. podrejenosti bodisi gorenjskemu bodisi štajerskemu pokrajinskemu vodstvu. S tem ko je glavni štab vključil Kamniški bataljon v četrto (štajersko) operativno

12 Vida Deželak Barič: *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*, doktorska disertacija (dalje *Organizacijsko vprašanje KPS*), Ljubljana 1999, str. 168, 169.

13 Bojan Godeša, Odbori Delavske enotnosti na Gorenjskem, v: *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, št. 1-2, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1993, str. 99–109.

14 Glejte tudi Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. 1, Država v državi, Ljubljana 1987.

cono, dotlej pa je bil v sestavi Prve (gorenjske) grupe odredov, se vojaška meja ni več ujemala s politično, kar je povzročalo določene nejasnosti, dokler ga niso februarja 1943 priključili štajerskemu pokrajinskemu partijskemu vodstvu. S tem je PK KPS za Gorenjsko prenehal skrbeti za to okrožje, štajerski PK KPS pa ga je bolj ali manj prepustil samemu sebi. Ker je to vodilo v slabo organizacijsko-politično delo v okrožju, so kamniško partijsko okrožje na zahtevo terenskih delavcev avgusta 1943 spet podredili PK KPS za Gorenjsko. PK KPS za Gorenjsko pa je postopke štajerskega PK KPS tako v zvezi s kamniškim okrožjem kot tudi s Koroško označil celo za »imperialistične«.¹⁵

Kljub temu pa v PK KPS za Gorenjsko niso bili preveč zadovoljni s kakovostjo dela v kamniškem partijskem okrožju. France Perovšek, politični inštruktor pri PK KPS za Gorenjsko, ki se je decembra 1943 zadrževal v kamniškem okrožju, je namreč ugotavljal, da so partijsko delo v okrožju vzeli prepovršno, da ni bilo kontrole, kdo in zakaj je bil sprejet v partijo, celic višji forumi niso kontrolirali, da svojega dela v OF niso pravilno razumeli, ker niso uveljavljali avantgardnega značaja partije v njej, čeprav so ga na verbalni ravni vedno poudarjali. Izrazil je prepričanje, da se bodo razmere z ustanovitvijo okrožnih odborov OF, ki so jih takrat ustanavljali v vseh gorenjskih okrožjih, izboljšale in da se bo tako razbremenjen OK KPS lahko v večji meri posvetil partijski organizaciji.¹⁶

Na Jelovici je bilo 13. in 14. maja 1944 posvetovanje gorenjskih aktivistov OF, kjer so izvolili pokrajinski odbor OF za Gorenjsko. Potem so bile konference še po posameznih okrožjih, v kamniškem, kjer je potekala 10. 6. 1944 in kjer so sklenili, da

15 Deželak Barič, *Organizacijsko vprašanje KPS*, str. 170.

16 Prav tam, str. 171.

bodo začeli priprave na volitve narodnoosvobodilnih odborov (NOO) kot nosilcev oblasti, glede mobilizacije pa so določili, da jo bo na levem bregu Kamniške Bistrice izvajal Kamniško-zasavski odred,¹⁷ na desnem pa Gorenjski odred. V skladu s partijsko doktrino, da je delavski razred najnaprednejši razred, si je gorenjsko partijsko vodstvo prizadevalo okrepiti partijsko organizacijo tudi v tovarnah. V okrožnici iz aprila 1944 ugotavljajo, da je partijska organizacija po tovarnah in obratih skrajno šibka ali je sploh ni in da nad njo ni bilo prave kontrole. Zahtevali so, da partijske organizacije »enkrat za vselej obračunajo s pasivnostjo in z oportunistmom v industrijskih centrih Gorenjske« ter množično zajamejo delavce v organizacije Delavske enotnosti. Vendar so kljub izdatnemu prizadevanju partije, da bi se bolj razširila med gorenjskim delavstvom, partijske organizacije v industrijskih središčih Gorenjske ves čas ostale šibke.¹⁸

Partijska organizacija na Kamniškem pa se je vidno okrepila spomladi in poleti 1944. Ugodne razmere sta ustvarili zlasti navzočnost Šlandrove brigade na tem območju in partizansko zavzetje Moravske doline. Kamniški partijski okraj so v tem času prizadele številne aretacije, za komendskega so avgusta poročali, da je v dveh mesecih padlo 26 političnih delavcev, zasavskega je prizadela avgustovska ofenziva. Pogostejši so postajali tudi primeri dezertacij in prehodov k domobrancem, tudi iz vrst članov KPS. Delo je v glavnem normalno potekalo v lukovškem, zlasti pa v tuhinjskem okraju, ki so ga kontrolirale partizanske enote. Jeseni 1944 so bili aretirani tudi številni par-

17 Gorazd Stergar, Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v NOV na Slovenskem v letu 1944, v: *Vojaška zgodovina*, letnik 8, številka 1/07, str. 81–128.

18 Deželak Barič, *Organizacijsko vprašanje KPS*, str. 175.

tijski delavci v kamniškem partijskem okraju, sekretarja okraja pa so oktobra razrešili, ker naj bi oviral mobilizacijo. Za kamniško okrožje je bilo namreč značilno, da mobilizacija političnih delavcev ni bila izvedena tako dosledno kot v drugih okrožjih. Tudi člani partije so se mobilizaciji izogibali. Delo v okrožju so obremenjevala tudi osebna nesoglasja v okrožnem komiteju, ki so vrh dosegla ob volitvah okrožnega plenuma OF in njegovega izvršnega odbora. Tudi število partijskih organizacij se je zmanjšalo. V združenem kamniškem okraju je bilo tako na začetku decembra 1944 devet vaških partijskih celic, dve za komandi mesta ter po ena v tehniki, kurirski postaji in NZ-ju. Štirih tovarniških, ki so v Kamniku delovale v septembru in oktobru, decembra ne omenjajo več. Za nadaljnje politično delo je bila usodna nemška ofenziva decembra 1944 in januarja 1945. Dne 6. 1. 1945 je namreč nemška enota napadla v Rudniku pri Radomljah bunkerje z okoli tridesetimi aktivisti, ki jih je okrožni sekretar poklical na posvet. Večina jih je v spopadu padla oz. bila zajeta in ustreljena. Ta dan ali nekoliko pozneje so padli kar štirje člani OK KPS, padla sta tudi sekretarja domžalskega in kamniškega okraja. Za nekaj časa je tako prenehalo vsakršno organizirano delo. Del aktivistov OF, med njimi tudi precej članov partije, se je popolnoma osamil, okoli sto pa naj bi se jih v zimskem času predalo ali so bili zajeti.¹⁹ Od začetka leta 1945 je kamniško okrožje spadalo v pristojnost štajerskih pokrajinskih forumov. Tako je OK KPS za Štajersko februarja 1945 imenoval začasnega sekretarja, marca pa še stalnega sekretarja, aprila pa so bili že obnovljeni tudi OK KPS Kamnik ter oba okrajna komiteja. Skupno število legalnih in ilegalnih članov KPS je v drugi polovici aprila znašalo šestintrideset, na

¹⁹ Prav tam, str. 203.

terenu sta delovali le dve celici, po ena pa na kurirski postaji in v tehniki.²⁰

Na domžalsko in kamniško območje so ob koncu vojne prišli skupine ilegalnih političnih delavcev in borci četrte čete VDV, 29. hercegovske divizije, XV. divizije, VII. korpusa, za njimi pa še enote 3. divizije II. armade JA. Naloga vseh navedenih enot je bila razoroževanje nemških, četniških, ustaških in drugih protikomunističnih oz. protipartizanskih enot, ki so se umikale čez Črni graben in Tuhinjsko dolino. Na Kamniškem se je najdlje zadrževala 15. belokranjska brigada, ki je v okolici Kamnika 14. 5. 1945 vodila boj z močno četniško enoto, ki se je hotela čez Kamniške planine prebiti na Koroško. Politične in oblastne naloge pa so takoj prevzeli forumi OF in KPS.²¹

*Bilanca delovanja KP med vojno:
žrtve medvojnega revolucionarnega nasilja*

Ena izmed posledic delovanja komunistične partije in njej podrejenih odporiško-revolucionarnih enot (partizanov) med drugo svetovno vojno so bile tudi žrtve, ki so jih povzročili pri svojem bojnem ali načrtnem političnoideološkem delovanju. Revolucionarna stran je v celotnem kamniškem partijskem okrožju povzročila 377 civilnih žrtev, med partizani in partizanskimi dezertjerji pa še nadaljnjih 68; skupaj je bilo v tem okrožju 445 medvojnih žrtev revolucije, kar znaša 1,46 odstotka prebivalstva na tem območju. Če k temu dodamo še žrtve povojnih množičnih pobojev domobrancev s tega območja, kar znaša 0,86 odstotka žrtev med prebivalstvom,

20 Prav tam, str. 204.

21 Prav tam.

dobimo skupaj 2,11 odstotka smrtnih žrtev revolucionarnega nasilja med prebivalstvom na tem območju.²² Če si nekoliko podrobneje ogledamo samo podatke o žrtvah na severnem delu kamniškega okrožja oz. na kamniško-komendskem območju (današnje Upravne enote Kamnik), ugotovimo, da so revolucionarne enote povzročile 207 žrtev (bodisi neposredno partizanske enote bodisi VOS, OZNA). Po delnih in še nepopolnih podatkih je na Kamniškem padlo le 60 okupatorjevih vojakov.

Čeprav je bilo žrtev revolucionarnega nasilja med državljansko vojno na Gorenjskem v primerjavi s t. i. Ljubljansko pokrajino manj, pa je mogoče tudi tu prepoznati močne sledi državljanske vojne, ki se na začetku kaže v bolj prikriti obliki kot v Ljubljanski pokrajini. Z raziskavo se tako dodatno zapolnjuje vrzel, saj je bila ta tema do zdaj iz različnih vzrokov skoraj neobdelana. Glede izvajanja komunistične revolucije na Gorenjskem je značilno, da so bili primeri neposrednega revolucionarnega nasilja v letih 1941 in 1942 na Kamniškem redki ter posamični in so prebivalci delovanje partije čutili posredno, ob maščevanju nemškega okupatorja za izvedene partizanske akcije, neposredno partijsko nasilje pa se je okrepilo sredi leta 1943, še zlasti po kapitulaciji Italije jeseni 1943. Takrat se je začela še večja ideologizacija t. i. narodnoosvobodilnega gibanja, kar je posledično vodilo v vse večje razplamtevanje državljanske vojne tudi na Kamniškem, ki je konec leta 1943 in sredi leta 1944 doseglo vrhunec. Enega od začetkov ideološke diferenciacije znotraj dotlej bolj ali manj enotnega, a precej krhkega odporniškega gibanja na Kamniškem lahko štejemo zadevo z obračunom z zmerno oz. »meščansko« strujo od-

22 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem*, Ljubljana 2013, str. 201.

porniškega gibanja konec novembra 1943, ki se je končala zelo tragično, prav tako tragično pa se je januarja 1944 končala tudi zadeva v zvezi z nemškim streljanjem kamniških talcev v Šentvidu, med katerimi je bilo veliko kamniških intelektualcev in podjetnikov. Skratka, ko je bil nemški nacistični teror večji, državljanske vojne oz. ideologizacije ni bilo toliko, takoj ko je nemški okupatorski pritisk popustil, pa se je že začel ideološki spor med Slovenci poglobljati, kar je povzročilo razplamtevanje državljanske vojne, katere sestavni del je bilo tudi revolucionarno nasilje v najrazličnejših oblikah, kot so odvzem premoženja političnim nasprotnikom, pregoni, grožnje, mučenje, uboji ...²³

*Partija in revolucionarna represija
na Kamniškem v prvih povojnih letih*

Nemška vojska in domobranci so Kamnik zapustili že nekaj dni pred 9. majem 1945. V Kamniški Bistrici in v tudi v preostali bližnji okolici Kamnika so bili po vojni množični poboji.²⁴ Iz ohranjenih dokumentov ni razvidno, da bi imeli kamniški komunisti kaj opraviti pri teh povojnih množičnih umorih ali da bi se na lokalnih partijskih forumih v tem času kaj razpravljalo ali govorilo o tem množičnem zločinu. Partija na Kamniškem ni imela velikih težav pri vzpostavljanju svoje oblasti. Konec maja 1945 so na partijskem sestanku ugotavljali: »*Politična situacija v okraju je dobra. Morala ljudstva je zlasti po centrih na zunaj odlična, če pa pogledamo malo v notranjost, pa je opaziti,*

23 Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*, str. 180.

24 Damjan Hančič, »Hude jame« na Kamniškem, v: *Odstiranje zamolčanega, Totalitarizmi – vprašanja in izzivi* 3, ur. Damjan Hančič, Gregor Jenuš, Neža Strajnar, Ljubljana 2013, str. 123–142.

da se širijo v manjših primerih govorice, da bo nastala vojna med nami in zahodnimi zavezniki, in razno razpravljanje ali bomo mogli obdržati oblast oz. tako velik aparat mi sami. Do sedaj se je pojavilo tudi nekaj primerov godrnjanja nad razdeljevanjem kruha, ta pa zaradi čakanja pred trgovinami. To pa je opaziti pri tistih ljudeh, ki so zelo malo ali popolnoma nič žrtvovali za našo svobodo. Medtem ko prebivalstvo, ki je mnogo trpelo ne godrnja in je potrpežljivo. Vsa dejstva nam dokazujejo to, da je prebivalstvo zlasti v dolinskih predelih zelo malo politično ‚vzgrajeno‘ ter dela vsled tega razne kombinacije. Zaradi tega smo sklenili, da je nujno potrebno za te množice čim več političnega dela – masovne sestanke, in to v prvi vrsti v centrih in pa tistih vaseh, kjer je bila propaganda be-ga²⁵ dobro razvita.«²⁶

Kako pa je bilo s stanjem v kamniški partiji? Kljub veliki krizi v kamniški partijski organizaciji tik pred koncem vojne so se partijske celice v mesecih po njej hitro formirale. Konec pomladi in čez poletje 1945 so delo začele partijske celice pri raznih oblastnih organih, pri sodiščih, v večjih podjetjih in na terenu.

Člani novoformiranih celic v letih 1945 in 1946 so večinoma vstopili v partijo že v partizanih.²⁷ Konec maja so tako

25 Mišljeni so gorenjski domobranci.

26 ZAL, KAM 126 – *Občinski komite ZKS in KPS Kamnik*, fasc. 50 (1945–1952), Okrajni komite KPS Kamnik (biro, plenum in zapisniki), Zapisnik z dne 24. 5. 1945. Glejte tudi Damjan Hančič, »Govori se tudi, da nimamo drugega materiala in hrane kakor le Titove slike ...«, zapisniki Okrajnega komiteja KPS Kamnik v letu 1945, v: *Kamniški zbornik*, št. 19, 2008, str. 107–120.

27 ZAL, KAM 126, t. e. 6, Poročilo o stanju partije – Okrožnemu komitetu za ljubljansko okrožje, 18. 4. 1946; Andrej Kotnik, Pogled v delovanje Komunistične partije na Kamniškem v prvih povojnih letih, str. 79–94, v: *Kamniški zbornik*, št. 21, 2012 (dalje Kotnik, Pogled v delovanje KP).

ugotavljali: »Ker do sedaj vsled razbitja Partijske kakor tudi ostale organizacije nimamo pregleda nad člani KPS, je nujno potrebno, da čimprej dobimo seznam partijcev, kakor tudi kako so se zadržali v času preizkušnje, da bomo na ta način vedeli. Kdo še spada v organizacijo iz Partijcev in SKOJ-evcev. Ti, ki so še ostali dobri je potrebno, da jih takoj vzamemo v celice in grupe.«²⁸ Vsi člani celic so morali v posebnih anketnih listih opisati, kje so bili sprejeti v partijo, kdo in kdaj jih je sprejel ipd. Mnenje o članih so si partijske oblasti ustvarjale tudi na podlagi karakteristik posameznikov. Tako je že septembra 1945 mestni komite KP v zvezi s sprejemanjem novih članov sklenil, da so sedaj »sprejemali dobre ljudi, aktiviste in borce. Sedaj pa bomo gledali na zgrajenost posameznikov«.²⁹ Že julija 1945 so v partiji velik pomen pripisali partijskim kadrovnikom, saj so ti morali biti tisti, »ki ne poznajo človeka samo po zunanosti, spoznati morajo njegov značaj, njegove vrline in slabosti, njegove sposobnosti za nadaljnji razvoj, skratka paziti morajo na slehernega člana in ga poznati bolj kot samega sebe«. Kadrovniki so morali skrbeti tudi za to, da so pravilno izpolnjene partijske pole in da je vsak mesec pobrana partijska članarina, lahko so nadzorovali kandidate partije, da so vedeli, »kdo je sposoben in toliko zgrajen, da lahko postane član Partije«. Kadrovniki in sekretar sta bila tista, »ki morata najboljše poznati člane v svoji celici, pravilno razmeščati na razna mesta ter politično usmerjati po liniji Marksa, Lenina in Stalina«.³⁰

Kljub partijski »vsemogočnosti« pa partiji svoje strankarske pripadnosti na začetku še niso javno razglašali, saj je bilo delovanje partije tako v obdobju Kraljevine Jugoslavije kot v

28 ZAL, KAM 126, Zapisnik z dne 24. 5. 1945.

29 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik sestanka Mestnega komiteta, 27. 9. 1945.

30 ZAL, KAM 126, Zapisnik z dne 4. 7. 1945.

vojnem času konspirativno. Zapisniki partijskih celic tako v prvih povojnih mesecih prisotne na sestankih naštevajo zgolj z imeni ali vzdevki: po nekaj tednih se je KP očitno počutil dovolj močno, da so v zapisnike sestankov zapisali polna imena in priimke. Strogo prepovedano je bilo tudi kakršnokoli širjenje vesti o tem, kaj se je na sestankih govorilo in sklepalo.³¹ »Kdor iznaša sklepe iz celice, izdaja Partijo in kdor je grešil, bo prejel zasluženo plačilo,« je zapisala v zapisniku mestna celica KP marca 1946 po tem, ko je postalo jasno, da informacije uhajajo.³² Po vsebini so se partijski sestanki delili na organizacijske in študijske. Organizacijski so bili namenjeni tekočemu delovanju celic, študijski pa ideološkemu oblikovanju članstva. Študijsko gradivo sta bila v prvem obdobju predvsem najpomembnejša časnika Ljudska pravica (LP) in Slovenski poročevalec (SP).³³

Vpliv partije po Osvobodilni fronti

Po OF je KP organizacijsko in ideološko usmerjal delovanje velikega števila prebivalstva, ki je številčno močno presehalo dejansko število članov KP, saj članstvo posameznika v partiji ni bilo pogoj za članstvo v OF. Na začetku 50. let je bilo vanj vključenih okoli 70 odstotkov volilnega telesa, leta 1945 pa je bil delež za tretjino manjši.³⁴ OF je po svojih organizacijah v tem času prevzel pomembno mobilizacijsko vlogo pri obnovi države in tudi pri širjenju komunistične oblasti. Svoje poslan-

31 ZAL, KAM 126, t. e. 6, Zapisnik 1. celičnega sestanka referentov OF odbora Kamnik, 2. 6. 1945.

32 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik sestanka mestnih celic KP 1 in 2, 1. 3. 1946; glejte Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 80.

33 Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 80, 81.

34 Prav tam.

stvo je opravljal po množičnih organizacijah, ki so delovale tudi na Kamniškem (npr. Antifašistična fronta žena (AFŽ), Ljudska mladina Slovenije (LMS), sindikati in druge). V organizacijskem poročilu o delu Okrajnega odbora OF Kamnik za leto 1948 je zapisano, da v okraju deluje 34 krajevnih odborov OF in 94 vaških.³⁵ Leto pozneje v planu dela za februar in marec 1950 iz Kamnika poročajo, da je v okraju 73 krajevnih odborov OF, kjer je 38.944 prebivalcev, od tega 24.577, ki imajo volilno pravico, in 23.334 članov OF. Socialni sestav odborov OF je naslednji: industrijskih, obrtniških ter poljedelskih delavcev je 301, malih kmetov 107, srednjih 99 in osem velikih, dalje je 98 odbornikov delovne inteligence.³⁶ Sicer pa (ne)posredne povezanosti med OF in KP ni nihče prikrival: »Vsak partijec mora delati v OF. Mestni komitet mora voditi kontrolo nad ostalimi člani Mestnega odbora OF in med celotnim prebivalstvom,« je junija 1945 v zapisniku zapisal kamniški mestni komite KP.³⁷

*Začetek revolucionarnega sodstva v Kamniku:
sodišča slovenske narodne časti*

Enote pod partijskim vplivom so že med vojno in v prvih tednih po njej veliko usmritev oz. umorov izvedle kar brez odločb sodišč, sklicujoč se na zmedene medvojne in povojne razmere. Vendar tudi sodstvo, ki je začelo delovati po

35 Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 81, 82. (ZAL, KAM 55 – Okrajni odbor Osvobodilne fronte Kamnik, t. e. 1, Letno poročilo o delu OO OF Kamnik, 12. 1. 1949).

36 ZAL, KAM 55, Plan OF za februar in marec, 1. 2. 1950. Glejte tudi Kotnik, Pogled v delovanje KP.

37 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik I. sestanka Mestnega komiteta KPS v Kamniku, 26. 6. 1945; Kotnik, Pogled v delovanje KP, 81, 82.

vojni, ni smelo več soditi po jasnih in do tedaj uveljavljenih civilizacijskih sodnih standardih, ampak je moralo delovati v skladu z revolucionarno-komunistično doktrino. Med najbolj znane sadove revolucionarnega razumevanja prava spadajo t. i. sodišča slovenske narodne časti (SNČ), ki so bila nekakšen indikator, kaj čaka dotedanje redno sodstvo v obdobju »ljudske oblasti«.

Centralni komite KPS je odločitev o ustanovitvi teh posebnih sodišč sprejel 4. marca 1945,³⁸ že pred tem pa so podobna sodišča delovala v prej »osvobojenih« predelih Jugoslavije. Tako je bil 5. junija 1945 sprejet Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, ki ga je razglasilo Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS). Zakon je bil namenjen kaznovanju »zločinov in prestopkov«, ki jih ni bilo mogoče označiti za veleizdajo ali za pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov, ki pa naj bi škodovali časti in odpornosti slovenskega naroda.³⁹ Sodišče ni izrekalo smrtnih kazni, osnovna kazen je bila »izguba narodne časti«, s čimer so bile državljanu vzete politične in socialne pravice, med drugim tudi možnost zaposlovanja v državnih službah in podjetjih ter pasivna in aktivna volilna pravica pri volitvah v ustavodajno skupščino jeseni 1945.

V kamniškem okraju je SNČ začel delo 18. julija 1945 v telovadnici osnovne šole v Kamniku. Pred njim se je sredi julija 1945 znašlo več kot 80 osumljencev.⁴⁰ Med ovadenimi je bila velika večina žensk (okoli 70 odstotkov), moški ovadenci so

38 Roman Brunšek: Procesni pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani, v: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1/2 (1995), 107; Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 82, 83.

39 Prav tam.

40 Prav tam, str. 83, 84.

bili v povprečju stari okoli 50 let, ženske pa okoli 35 let. Med ovadenci jih je bilo približno 45 odstotkov iz mestnega okolja, drugi pa so bili s podeželja. Medtem ko so moškim obtožencem večinoma očitali gospodarske delikte, sodelovanje z okupatorjem na delovnem mestu, zaničevalen odnos do pripadnikov partizanskega gibanja in verbalne prestopke, so ženskam, sploh če so bile mlajše, poleg tega pogosto očitali ljubezenska razmerja z nemškimi vojaki in celo prostitucijo. Obtožence so obtoževali tudi krivde zaradi kvarnega vpliva na njihove svojce, še posebej starše pripadnikov domobranskih in nemških vojaških enot. Nekateri so bili obtoženi celo za dejanja, ki naj bi jih zagrešili pred vojno.⁴¹

Pred SNČ so prišli tudi tisti, ki so se med okupacijo izrekli za pripadnike nemške narodnosti, sploh če so sodelovali v kaki nemški organizaciji ali bili zaposleni v organih okupatorjeve uprave. Pred SNČ so stopili tudi nekateri kamniški umetniki, kot npr. pevka Valerija Heybal, slikar Maks Koželj in medvojni kapelnik kamniške godbe Ivan Ulman.⁴²

Kot ugotavlja Andrej Kotnik, je sodišče delovalo izjemno hitro: v osmih dneh, tj. od 18. do 26. julija 1945 je odločilo o usodi več kot 80 obtožencev, torej je odločilo o vsaj desetih na dan, če je poslovalo vsak dan. SNČ v Kamniku je za krive spoznalo okrog dve tretjini obtožencev, približno tretjino pa jih je oprostilo. Krivim je dosodilo najmanj pol leta lahkega prisilnega dela in leto dni izgube narodne časti ter največ dvajset let izgube narodne časti in deset let težkega prisilnega dela, v nekaterih primerih je dosodilo tudi zaplembo premoženja. Sojenje se je večinoma začelo in končalo v istem dnevu, pri-

41 Prav tam.

42 Prav tam.

pravljeno je bilo na hitro in obtožencem ni omogočalo ustrezne priprave obrambe, saj so se procesi pred SNČ v Kamniku začeli dober teden po vložitvi prijav zoper obtožene.⁴³ Kadar obtoženi ni osebno prišel na sojenje, so mu sodili v odsotnosti, sodišče pa mu je določilo »branilca«. Po kakšnem ključu so izbirali slednje, iz dokumentov ni razvidno, dejstvo pa je, da so bili poklicno nekvalificirani za učinkovito pravno obrambo, saj med poklici takih »branilcev« zasledimo npr. skladiščnika, uradnico itd. Procesni proti odsotnim obtožencem so se brez izjeme končali z obsodbo. Da je šlo pri tem v glavnem za zrežirano predstavo po stalinističnem vzoru, govori tudi dejstvo, da naj bi vsaj za nekatere razprave pred kamniškimi SNČ delili vstopnice, in to predvsem tistim, ki so nasprotovali obtožencem, čeprav naj bi bile razprave javne in vsem dostopne.⁴⁴ Delo sodišč SNČ se je končalo 24. avgusta 1945, ko je SNOS ukinil sodišča slovenske narodne časti in sprejel Ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po Zakonu o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast, v katerem je bila obsojencem odpuščena kazen lahkega in težkega prisilnega dela, kazen izgube državljanske časti pa se je omejila na izgubo političnih pravic.⁴⁵

Vpliv partije na volitve v ustavodajno skupščino

Delovanje SNČ je padlo ravno v čas priprav na volitve, ki so potekale jeseni 1945 in na katerih so odločali o prihodnjem ustroju države: ali se bo vrnil kralj in bo država ostala meščanska demokracija ali pa bo zmagala komunistična partija

43 Večina prijav zoper obtožene nosi datume med 7. in 10. julijem 1945 (glejte Kotnik, Pogled v delovanje KP).

44 Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 83.

45 Prav tam.

s Titom na čelu in bo pahnjena v komunistično-stalinistični blok. Obsodba na izgubo narodne časti je namreč pomenila izbris iz volilnega imenika. KP je to dogajanje usmerjal povsem zavestno in načrtno. Člani mestnega komiteja KP so to poudarili še pred začetkom delovanja sodišča, ko so na sestanku nalogo SNČ opredelili z naslednjimi besedami: »Sodišče narodne časti. Ožigosati je treba tiste, ki so prikriti in bi v bodoče naši oblasti in narodu lahko škodovali – posebno na bodočih volitvah.«⁴⁶ Naročali so tudi, naj partija kontrolira delo volilnih komisij, dolžnost vseh partijcev pa je bila, »da sedaj ko se bližajo volitve, pomagajo, da se žene vključi v volilno kampanjo, in da se na sploh organizacija AFŽ in ZSM bolj razgiba«.⁴⁷ Prav tako so poudarjali zavedanje, »da gre pri volitvah za vsako kroglico, da je vsak glas, ki ostane doma, avtomatično glas za opozicijo. Paziti je tudi treba, da se ne bi pojavile frakcije v Ljudski fronti«. Obravnavali so tudi mednarodno situacijo. Med samo volilno kampanjo so želeli izvesti tudi »razkrinkavanje domače in svetovne reakcije, kakor tudi razkrinkavanje stare Jugoslavije«. V ta namen so izvedli močno volilno kampanjo in poudarili »budnost proti špekulantom«.

V obdobju po volitvah, zlasti na začetku leta 1946, so se ukvarjali z obravnavo sklepov Ljudske skupščine Slovenije, ki se je sestala po volitvah. Sklenili so, da se morajo vsi sklepi skupščine, ki so precej revolucionarni, takoj udejanjiti v življenje. Ugotavljajo, da je bila tehnična izvedba zasedanja skupščine zelo slaba, celice pa, da niso vodile nobenih računov o vzgoji poslancev. Enako je bilo pri vzgoji sodnih prisednikov. Zato je vsemu temu treba posvečati več pozornosti. Sklenili so, naj vaška celica odgovarja za poslance, sodnike prisedni-

46 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik 2. sestanka Mestnega komiteta KPS Kamnik, 3. 7. 1945.

47 OK KPS Kamnik se je vršila 20. 7. 1945.

ke in javnega tožilca. Partija vsekakor ne sme zapostavljati oblastvene linije. Predvidevati mora delegate za ponovno izvolitev na zborih volivcev. Nato so v zvezi s tem naložili še nekaj konkretnih zadolžitev glede organiziranja v nekaterih partijskih celicah.⁴⁸

Čiščenje upravniskega aparata

Temeljitega pregledovanja in čiščenja je bil deležen tudi upravni aparat. Številni uslužbenci iz predvojnega časa so bili odpuščeni ali pa niso dobili novega delovnega mesta. Novim oblastem so predstavljali težavo predvsem ljudje, ki so bili glede predvojnega in medvojnega delovanja neoporečni, vendar so bili v ideološkem oziru nezanesljivi. Take so skušali odstraniti na vse mogoče načine, jim vzeti ugled, zmanjšati pomen njihove medvojne podpore partizanom ali jo celo prikazati zgolj kot nezadostno pomoč, ki je izvirala iz osebnega koristoljubja in preračunljivosti. Na sestanku kamniških partijskih celic 1 in 2 so decembra 1945 npr. sklenili vzeti na znanje naročilo CK KPS, da se po vseh uradih opravi kontrola oz. da se *»prerešetajo vsi uradi, kakšne ljudi imajo tam zaposlene. Napraviti je treba seznam uradnikov, ki so zaposleni po posameznih uradih«*.⁴⁹ Toda čiščenje kamniških uradov se je začelo že mesece prej. Septembra 1945 je celica okrajnih referentov pri Okrajnem odboru OF Kamnik sklenila, da se zoper dva uslužbenca

48 ZAL, KAM 126, Zapisnik OK KPS z dne 16. 1. 1946. Damjan Hančič, »Ljudska prosveta kakor tudi vsak partijec mora imeti pred očmi, da prehajamo v socializem«: zapisniki OK KPS Kamnik za leto 1946. *Kamniški zbornik*, 2010, 20, str. 83–99.

49 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik sestanka mestnih celic št. 1 in 2 z dne 19. 12. 1945. Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 88.

*»poiščejo dokazi, na podlagi katerih se jih bo lahko odpustilo iz službe, in to takoj«.*⁵⁰

Partijski vpliv na šolstvo

Posebnega nadzora je bilo deležno šolstvo. V kamniški osnovni šoli so bili npr. že v šolskem letu 1945/1946 vsi učenci člani pionirjev.⁵¹ Šola je organizirala številne proslave, od katerih so bile nekatere izrazito ideološko obarvane.

Obravnavali so tudi ideološko-politično primernost učiteljskega kadra. V okraju je delovalo 175 učiteljev, 24 profesorjev in dve otroški vrtnarici. Otroške vrtnarice niso bile primerne. Nadalje ugotavljajo, da je v okraju 60 učiteljev, ki so nemogoči, ker otroke poučujejo proti interesom našega gibanja. Nemogoči profesorji pa so štirje: Hrovat, ki namenoma uči proti nam, Marija Peterlin, Dragotin Blažič, Neržima, Golobič. Opaža se, da nočejo sodelovati niti v sindikatu. Družijo se vedno s premožnejšimi ljudmi, ki so proti nam. Masovnih sestankov se ne udeležujejo. Gredo v cerkev in k obhajilu ter se družijo z župniki. Na koncu so komisijo zadolžili, da vse to pregleda, priskrbi se tudi vse življenjepise učiteljev po upravni liniji. *»Da bi te ljudi odtegnili od mase, jih razkrinkavajmo na podlagi dejanj kot sodelavce fašizma v času okupacije. Poslužiti se moramo stenčasov,«* je bilo še ugotovljeno in sklenjeno.⁵²

Posebno vprašanje v okviru šolstva je bilo vprašanje poučevanja verouka v šolah. Ukinjanje verouka so oblasti v

50 ZAL, KAM 126, t. e. 6, Zapisnik VI. rednega sestanka celice okrajnih referentov pri Okrajnem odboru OF Kamnik, 2. 9. 1945; Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 88, 89.

51 Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 91, 92; prim.: ZAL KAM 112, t. e. 8, Kronika, str. 18–21.

52 Prav tam.

šolah začele že leta 1945, kar je med ljudmi povzročilo veliko razburjenje.⁵³ Verouk se je v šolah sicer še vedno poučeval do začetka 50. let, vendar le kot izbirni predmet. V kamniški nižji gimnaziji ga je vsaj do leta 1947 poučeval pater Heybal, ki so mu to večkrat skušali onemogočiti. Mestna celica KP je o Heybalu razpravljala npr. maja 1946, ker naj bi bil v cerkvi »molil za bivšega škofa, izdajalca Rožmana«, pri čemer so hkrati s tem odprli tudi temo poučevanja verouka v šoli.⁵⁴ Dokončno se je pater isti celici zameril marca 1947, ko naj bi bil v pridigi napadel gimnazijsko vodstvo, ker naj bi oviralo poučevanje verouka in tega predmeta ni vneslo v spričevalo. Zaradi tega je celica okrajnemu komiteju ZK predlagala, da se mu odvzame pravica poučevanja verouka v gimnaziji.⁵⁵

Kakšen je bil odnos učiteljev – komunistov do verouka, je mogoče razbrati iz dokumentov partijske celice prosvetnih delavcev, ki je bila v Kamniku ustanovljena šele septembra 1947. Verouk so načrtno ovirali na številne, tudi precej premetene načine. V enem od zapisnikov iz leta 1949 tako npr. beremo, naj se »pred vsako uro verouka vpelje telovadba ali pa naj se učence odpelje na ekskurzijo. Ti ukrepi bodo tudi precej doprinesli, da se obisk verouka zmanjša«. ⁵⁶ Svojevrsten pritisk na dijake, ki so obiskovali verouk, je KP izvajal tudi po svoji dijaški celici, ki je delovala v kamniški gimnaziji, katere člani so med dijaki, ki so verouk obiskovali, iskali informatorje, ki so poročali, o čem se je pri verouku govorilo.⁵⁷ Kljub temu je v kamniškem okraju

53 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik sestanka mestne celice KP, 13. 12. 1945. Kotnik, Pogled v delovanje KP.

54 ZAL, KAM 126, t. e. 7.

55 ZAL, KAM 126, t. e. 7, Zapisnik sestanka mestne celice KP, 20. 3. 1947.

56 ZAL, KAM 126, t. e. 12, Zapisnik sestanka celice prosvetnih delavcev, 26. 9. 1949. Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 92.

57 ZAL, KAM 126, t. e. 12.; Glejte tudi Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 92.

še v šolskem letu 1951/1952 od 4813 osnovnošolcev verouk obiskovalo 3747 (77,9 odstotka), izmed 1299 gimnazijcev v okraju pa jih je k verouku hodilo 780 (60 odstotkov).⁵⁸

Zaključek

Če povzamemo delovanje KP na Kamniškem v vojnem obdobju in v prvih povojnih letih, ugotovimo, da je bila kamniška partija poleti 1941 vodilna pri organiziranju »vstaje«, kmalu pa je njeno delovanje precej zamrlo. Aktivnejša je postala jeseni 1943 in spomladi 1944, ko se je povečalo tudi število žrtev revolucionarnega nasilja na tem območju. Pozimi 1944/1945 je kamniško partijo zadel hud udarec, saj je bila njena organizacija praktično uničena; izjema je bil le vzhodni del – Tuhinjska dolina, ker je bila večji del pod nadzorom partizanskih enot. Partija na Kamniškem si je nato v prvih mesecih po koncu vojne močno opomogla, vendar so se znotraj nje že takoj začeli procesi preverjanja članstva in ugotavljanja njihove ideološke primernosti. Poleg tega je začela partija tudi na tem območju ideologizacijo družbe in vzpostavljanje nedemokratskega enostrankarskega sistema po stalinističnem vzoru, značilnega za vse takratne vzhodnoevropske države. To se posebej kaže pri sodstvu, šolstvu in upravnem aparatu.

58 ZAL, KAM 55 – Okrajni odbor Osvobodilne fronte Kamnik, t. e. 1, Plani dela in poročila – OO OF Kamnik 1949–1951. Glejte Kotnik, Pogled v delovanje KP, str. 92.

*The Communist Party and
its Operation in the Kamnik Area
during the Second World War and
the Early Post-War Years*

Summary

The article contains an overview of the Communist Party's operation in the Kamnik area as well as some consequences of its operation during the war and in the early post-war years. The analysis based on archival and other sources shows the organisation and operation of the Communist Party during the war and the consequences of its operation. This refers mainly to their victims, most of which were civilians. The article also presents the post-war repressive measures and the influence of the Communist Party over development in the early post-war years. This period is imbued with revolutionary violence and represents the toughest period of communist totalitarianism. The first part presents the organisational operation of the Party in the Kamnik Party district during the Second World War which was intensified especially in 1944; however, in 1945 the Party's organisation was almost destroyed. One of the consequences of the Communist Party and its subordinate units' (meaning Partisans) operation during the Second World War were also the victims of their military action or planned politically ideological operation. The revolutionary side caused 377 civilian victims in the Kamnik Party district, as well as another 68 among Partisans and Partisan deserters. All in all,

there were 445 victims of revolution during the war in this area which amounts to 1.46 percent of the area's population. The article also presents the Party's influence on certain segments of life immediately after the war, especially the campaign for the election and the election to the constituent assembly in autumn 1945, the administrative apparatus, the education system and the judiciary. Regarding the latter, the operation of the Court of the Slovenian National Honour in summer 1945 is highlighted. The article demonstrates the methods with which the Party pushed the local society in the early post-war years through its ideologization and repression into totalitarianism that lasted nearly half a century.

Prejeto: 12. 3. 2018
1.01 Izvirni znanstveni članek

Milko Mikola¹

Mladoletni obsojenci v Sloveniji v obdobju 1945–1953

Izveček

Avtor v prispevku obravnava problematiko mladoletnih obsojencev v Sloveniji, ki so bili v obdobju 1945–1953 na prestajanju kazni odvzema prostosti s prisilnim delom in kazni odvzema prostosti. Glavni poudarek je predvsem na navajanju kazenskih ustanov, v katerih so mladoletni obsojenci v tem obdobju prestajali zaporno kazen, in opisu režima, ki je vladal v njih. Kot ugotavlja, so mladoletni obsojenci ti dve kazni do leta 1953 prestajali skupaj z odraslimi obsojenci v istih kazenskih ustanovah in so bili v njih podvrženi enakemu režimu. Njihov položaj se je po ugotovitvah avtorja začel izboljševati šele po letu 1951, ko so jih v kazensko-poboljševalnih domovih v Mariboru in Rajhenburgu ločili od odraslih obsojencev, dokončno pa julija 1953, ko so jih predstavili v Vzgojno-poboljševalni dom Radeče, v katerem so zanje ustanovili poseben oddelek.

1 Dr. Milko Mikola, doktor zgodovinskih znanosti, znanstveni svetnik v pokoju, milkomikola@gmail.com.

KLJUČNE BESEDE: mladoletni obsojenci, zapori, kazenska taborišča, zavodi za prisilno delo, kazensko-poboljševalni dom, režim v kazenskih ustanovah, Vzgojno-poboljševalni dom Radeče

Abstract

In his contribution, the author deals with the issue of juvenile convicts in Slovenia who were serving their sentence of deprivation of liberty with forced labour and deprivation of liberty in the period 1945–1953. The emphasis lies on listing the penal institutions in which the juvenile convicts served their custodial sentence. Furthermore, the regime in such institutions is described. The author finds that until 1953 juvenile convicts served the two types of sentences alongside adult convicts in the same penal institutions and were subject to the same regime. Their situation began improving only after 1951, when they were separated from the adult convicts in the correctional facilities in Maribor and Rajhenburg. They were finally completely separated in July 1953, when they were relocated to the Radeče Correctional Facility where a special department was founded specifically for them.

KEY WORDS: juvenile convicts, prisons, forced-labour camps, forced-labour facilities, correctional facility, regime in penal institutions, Radeče Correctional Facility

Uvod

Eden izmed pokazateljev, kako huda je bila v Sloveniji represija komunistične oblasti v prvih povojnih letih, je tudi podatek, da je bilo med več tisoč obsojenci tedaj veliko mladoletnih oseb, tako moških kot žensk. V kategorijo mladoletnih obsojencev so spadali moški in ženske v starosti od dopolnjenega 15. do dopolnjenega 18. leta starosti. Tako kot polnoletnim obsojencem so sodišča do leta 1951 tudi njim poleg kazni odvzema prostosti izrekala kazen odvzema prostosti s prisilnim delom. To pomeni, da je komunistična oblast kot delovno silo pri graditvi gospodarskih in stanovanjskih objektov v tem obdobju izkoriščala tudi mladoletne obsojence, kar je bilo še posebej nehumano.

Čeprav je problematika mladoletnih obsojencev izjemno pomembna za razumevanje povojne komunistične represije v Sloveniji, je doslej ostala bolj ali manj neraziskana. Ker sem se je tudi sam v svoji študiji *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951*² zgolj dotaknil, skušam to pomanjkljivost odpraviti s tem prispevkom, ki tako predstavlja dopolnilo k omenjeni študiji. Kot je že iz njegovega naslova razvidno, v njem pregled problematike mladoletnih obsojencev v Sloveniji po drugi svetovni vojni zaključujem z letom 1953. Tega leta je namreč pri prestajanju zaporne kazni mladoletnih obsojencev prišlo do pomembne pozitivne spremembe, ker so jih tedaj iz zaporov in kazensko-poboljševalnih domov premestili v *Vzgojno-poboljševalni dom (VPD) Radeče*. S tem so mladoletni obsojenci zaporno kazen prenehali prestajati skupaj z odraslimi obsojenci in tudi niso bili več podvrženi

2 Omenjena študija je kot samostojna publikacija izšla leta 2016 pri založbi Nova obzorja, d. o. o.

strogemu režimu, ki je veljal v kazensko-poboljševalnih domovih in v zaporih.

Že na začetku pa je treba povedati, da prispevek ne pomeni celovitega pregleda problematike mladoletnih obsojencev v Sloveniji v obravnavanem obdobju, saj v njem za obdobje 1945–1951 manjkajo nekateri pomembni podatki. Ker so v tem obdobju mladoletni obsojenci zaporno kazen prestajali skupaj z odraslimi obsojenci v istih kazenskih ustanovah, jih upravni organi za izvrševanje kazni v svojih letnih poročilih niso obravnavali ločeno od drugih (odraslih) obsojencev, ampak skupaj z njimi. Zaradi tega je za to obdobje mogoče ugotoviti zgolj kazenske ustanove, v katerih so mladoletni obsojenci prestajali zaporno kazen, in opisati režim v njih, ni pa, denimo, mogoče ugotoviti njihovega števila in zaradi katerih kaznivih dejanj so bili obsojeni na odvzem prostosti s prisilnim delom ali na odvzem prostosti.

Tako tudi ni mogoče ugotoviti, koliko mladoletnih obsojencev je bilo v obdobju 1945–1951 obsojenih iz političnih razlogov oziroma koliko je bilo med njimi političnih zapornikov. Kot politične obsojence oziroma zapornike je treba obravnavati predvsem vse tiste mladoletnike, ki so bili obsojeni na podlagi zloglasnega Zakona o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (ZKLD). Glede na to, da so sodišča v Sloveniji po letu 1945 na podlagi tega zakona obsodila več tisoč oseb, smemo upravičeno domnevati, da so bili med njimi tudi številni mladoletni obsojenci. Če bi hoteli ugotoviti njihovo število, bi morali pregledati vse kazenske spise tedanjih vojaških sodišč, Sodišča slovenske narodne časti ter okrožnih in okrajnih sodišč, kar pa je za enega raziskovalca prezahtevna naloga. Te in druge podatke imamo šele za obdobje po letu 1951, ko so upravni organi za izvrševanje kazni v svojih letnih poročilih podatke o mladoletnih obsojencih začeli prikazovati ločeno od podatkov o odraslih obsojencih.

*Kazenske ustanove, v katerih so mladoletni obsojenci
v Sloveniji prestajali zaporno kazen
v obdobju 1945–1953*

O tem, v katerih kazenskih ustanovah so morali mladoletni obsojenci prestajati kazen odvzema prostosti s prisilnim delom in kazen odvzema prostosti, v Jugoslaviji/Sloveniji vse do leta 1948 ni bilo zakonskega predpisa. V praksi se je uveljavil princip, da so mladoletni obsojenci obe navedeni kazni prestajali skupaj s polnoletnimi obsojenci v tedanjih kazenskih ustanovah.³ To pomeni, da so obe kazni do leta 1946 prestajali tudi v kazenskih taboriščih in zavodih za prisilno delo, kar je bilo skrajno nehumano, saj je v njih vladal izjemno surov režim. Kazenska taborišča so bila leta 1945 ustanovljena v Kočevju, Brestrnici pri Mariboru, na Studencih pri Mariboru in na Teharjah. Januarja 1946 so jih preimenovali v zavode za prisilno delo, te pa so še istega leta ukinili in ustanovili kazensko-poboljševalne zavode (KPZ), ki so jih leta 1948 preimenovali v kazensko-poboljševalne domove (KPD). Kazensko-poboljševalni zavodi oziroma kazensko-poboljševalni domovi so bili ustanovljeni v Ljubljani, Novem mestu, Mariboru in v Begunjah na Gorenjskem. V KPD Maribor so zaporno kazen prestajali samo moški, v KPD Begunje pa samo ženske. Junija 1948 so KPD Begunje ukinili, zapornice pa predstavili v novoustanovljeni KPD Rajhenburg (od leta 1952 dalje KPD Brestanica). Tisti mladoletni obsojenci, ki so bili obsojeni na krajšo zaporno kazen, pa so jo prestajali v okrajnih zaporih.

V vseh navedenih kazenskih ustanovah so bili mladoletni obsojenci pomešani z odraslimi. Šele Zakon o izvršitvi kazni z

3 O tedanjih kazenskih ustanovah v Sloveniji glejte Milko Mikola, *Kazenske ustanove in zaporniki v Sloveniji 1945–1951*, Nova obzorja, d. o. o., Ljubljana 2016.

dne 12. oktobra 1948⁴ je glede tega prinesel napredek, saj je do-
ločal, da morajo mladoletni obsojenci prostostno kazen presta-
jati v *vzgojno-poboljševalnih domovih za obsojene mladoletnike*.
Glavni razlog za to je bil, da so s tem hoteli preprečiti, da bi
nanje še naprej »kvarno« vplivali odrasli (politični) zaporniki.
Vendar se v Sloveniji to določilo Zakona o izvršitvi kazni vse
do leta 1953 ni izvajalo.

Moški mladoletni obsojenci v Sloveniji so zato tudi po letu
1948 zaporno kazen s prisilnim delom in zaporno kazen še
naprej prestajali skupaj z odraslimi obsojenci v zaporih in v
KPD Maribor. V njem so šele leta 1951 zanje uredili poseben
oddelek, da so bili na ta način ločeni od odraslih obsojencev.⁵
Razporejeni so bili v več skupin, uvrstitev v določeno skupino
pa je bila odvisna od načina storitve in vrste kaznivega dejanja,
načina življenja pred vstopom v KPD, lastnosti značaja itd.⁶ V
KPD Maribor jim je bilo namenjenih pet bivalnih prostorov
z 800 kubičnimi metri prostornine, kar pomeni, da je ob
najvišjem številčnem stanju na posameznega mladoletnega
obsojenca prišlo 14 kubičnih metrov prostornine, povprečje pa
je znašalo 21 kubičnih metrov prostornine.⁷ Vsak mladoletnik
je imel svojo posteljo z vso potrebno opremo, in sicer po dve
rjuhi, dve odeji in prevleko za blazino.⁸

Mladoletne obsojenke so zaporno kazen najprej prestajale v
KPD Begunje na Gorenjskem, od konca junija 1948 pa v KPD
Rajhenburg. Do leta 1950 so jo prestajale pomešane z odraslimi

4 Uradni list FLRJ, št. 92/1948.

5 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 622, Letno poročilo Uprave za izvrševanje
kazni za leto 1951, str. 3.

6 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 624, Letno poročilo Uprave za izvrševanje
kazni za leto 1953, str. 32.

7 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje
kazni za leto 1952, str. 33.

8 Prav tam.

obsojenkami, tega leta pa so v okviru KPD Rajhenburg zanje ustanovili poseben oddelek.⁹ Niso jih razvrstili v več skupin, kot so to naredili z moškimi mladoletnimi obsojenci v KPD Maribor, marveč so vse tvorile eno skupino. Nameščene so bile v prostoru s 147 kubičnimi metri prostornine, tako da je ob njihovem najvišjem številčnem stanju na eno osebo odpadlo osem kubičnih metrov prostornine, povprečno pa trinajst kubičnih metrov.¹⁰

Mladoletni obsojenci, ki so zaporno kazen prestajali v okrajnih zaporih, pa so zaradi pomanjkanja prostorov ostali še naprej pomešani z odraslimi obsojenci.¹¹ Ker je bil v okrajnih zaporih po letu 1951 največkrat samo po en mladoletni obsojenec, bi njegova izolacija od odraslih obsojencev pomenila njegovo osamitev, kar pa za daljšo dobo od 14 dni ni bilo dovoljeno niti v primerih, če jim je bila osamitev izrečena kot disciplinska kazen.¹²

V poročilu Uprave za izvrševanje kazni pri Ministrstvu za notranje zadeve LR Slovenije za leto 1950 je navedeno, da so tega leta 41 mladoletnih moških obsojencev poslali na prestajanje zaporne kazni v *Vzgojni dom za obsojene mladoletnike v Glini na Hrvaškem*.¹³ V ta dom so pošiljali na prestajanje zaporne kazni samo mladoletne moške obsojence, ki jim je po prestanem preiskovalnem zaporu ostalo še najmanj dva meseca zaporne kazni.¹⁴

9 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 621, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1950, str. 15.

10 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 33.

11 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 621, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1950, str. 16.

12 Prav tam.

13 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 621, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1950, str. 15.

14 Prav tam.

Vprašanje ločenega prestajanja zaporne kazni mladoletnih obsojencev je bilo v Sloveniji dokončno rešeno šele julija leta 1953, ko so jih iz KPD Maribor in KPD Brestanica premestili v VPD Radeče (Vzgojno-poboljševalni dom Radeče).¹⁵ Navedeni zavod je bil ustanovljen 1. januarja 1952, in sicer za prevzgojo mladoletnih prestopnikov obeh spolov.¹⁶ Da so bili mladoletni obsojenci ločeni od mladoletnih prestopnikov, so zanje v VPD Radeče ustanovili poseben ločeni oddelek.

Režim v tedanjih kazenskih ustanovah

V vseh kazenskih ustanovah je tako za odrasle kot tudi za mladoletne obsojence veljal enak režim, ki je bil izjemno strog in nehuman. Določala sta ga *Hišni red za kazensko-poboljševalne zavode, zavode za prisilno delo, okrožne in okrajne zapore v LR Sloveniji* in *Dnevni red* za navedene kazenske ustanove.¹⁷ Oba predpisa sta bila sprejeta julija 1946.

Hišni red je poleg splošnih odredb vseboval predpise o higieni, prehrani, vedenju, vzgoji, pisanju pisem in obiskih ter določal disciplinske kazni za kršitev njegovih določil. Po njegovih določilih je obsojenca ob prihodu v zavod ali zapor sprejel ali upravnik zavoda oziroma zapora ali njegov namestnik, lahko pa tudi uslužbenec zavoda ali zapora, ki ga je za to odredil upravnik. Ob sprejemu mu je upravnik odredil nastanitev in

15 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 626, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1954, str. 35.

16 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 626, Letno poročilo Oddelka za izvrševanje kazni za leto 1954, str. 31.

17 Faksimila obeh navedenih predpisov sta objavljena v: Milko Mikola, *Kazenske ustanove v Sloveniji 1945–1951*, Nova obzorja, d. o. o., Ljubljana 2016, str. 192–202.

delo, ki ga bo moral opravljati. Pri določanju, katero delo je zanj primerno, je bilo treba upoštevati obsojenčevo strokovno znanje in njegove fizične sposobnosti.

Ob sprejemu v zavod je obsojenec moral biti seznanjen z določbami hišnega reda in opozorjen na posledice njegove kršitve. Od vsakega obsojenca so ob njegovem prihodu v zavod ali zapor vzeli njegove osebne podatke, izdelali njegov točen osebni opis in vse podatke vnesli v knjigo obsojencev oziroma preiskovancev. Hkrati so obsojencu ob njegovem prihodu v zavod ali zapor odvzeli vse stvari, ki jih kot zapornik ni potreboval. Obdržati je smel le potrebno obleko in obutev, v zimskem času tudi plašč, največ dva para osebnega in posteljnega perila, odejo in toaletne potrebščine, kot so milo, glavnik, ščetka in pasta za zobe, pasta za čevlje in očala.

Vsak obsojenec se je ob prihodu v kazenski zavod ali zapor moral okopati, opraviti dezinfekcijo obleke, nakar ga je pregledal zdravnik, da je ugotovil njegovo zdravstveno stanje. Tiste, ki so boleli za tuberkulozo ali so imeli lues (sifilis), je bilo treba namestiti v sobah za nalezljive bolezni. Do kopanja so imeli obsojenci pravico pozimi vsakih štirinajst dni, poleti pa vsakih sedem dni, umivanje nog pa jim je moralo biti omogočeno večkrat na teden. Spodnje perilo so smeli menjati vsako nedeljo, posteljnino pa vsak mesec.

Obsojenci so morali biti popolnoma ostriženi. Šele tri mesece pred potekom kazni je moral upravnik obsojencu, če se je »dobro vedel« in če to ni nasprotovalo higienskimi pogoji, dovoliti, da si je pustil rasti lase.

Obsojenci so imeli pravico, da so pod nadzorstvom paznikov dve uri dnevno prebili na čistem zraku na dvorišču zavoda ali zapora, in sicer eno uro dnevno na »tistem sprehodu« zjutraj pred odhodom na delo in eno uro v prostem gibanju po dvorišču zavoda ali zapora po obedu. Med »tistem sprehodom«

se obsojenci med seboj niso smeli pogovarjati. Obsojenci, ki so prebivali v skupnih sobah, so se morali sprehajati v vrsti po dva in dva po en meter narazen. Če je bilo njihovo število veliko, so se morali sprehajati v četverstopih v isti razdalji med posameznimi četverstopi. Tisti, ki so prebivali v samicah, so se morali sprehajati v krogu v vrsti po eden v razdalji na šest metrov drug od drugega, in to v istem vrstnem redu, kot so bili razmeščeni po celicah. Starčki, starke ali bolniki so smeli v času, ki je bil določen za sprehod, posedati na svežem zraku. Vsak pogovor med njimi je bil prepovedan.

Obsojencem je bilo dovoljeno prejemati pošiljke s hrano, perilom in podobnimi potrebščinami teže do sedem kilogramov. Pošiljke so, preden so prišle v roke obsojencev, skrbno pregledali. Dovoljeno jim je bilo, da so si za svoj denar v zavodu oziroma zaporu kupili potrebščine za osebno higieno (milo in pasto ter ščetko za zobe), pasto za čevlje, knjige, časopise, cigarete, vžigalice, sadje, sir, salamo, slanino, konzerve in podobno.

Glede vedenja se je od obsojencev zahtevalo, da so se morali pokoriti vsem zakonskim predpisom, določbam hišnega in dnevnega reda ter izpolnjevati vse odredbe nadrejenih staršev. Do uslužbencev zavoda oziroma zapora so se morali vesti spoštljivo. V pogovoru z njimi so jih morali vikati, pozdravljali pa so jih tako, da so se pred njimi odkrili in gledali vanje. Kadar je v sobo ali delavnico vstopil upravnik, njegov namestnik, preiskovalec, zdravnik, poveljnik paznikov ali kateri drug nadzorni organ, so morali obsojenci in preiskovanci vstati, se postaviti v vrsto in stati »mirno«. Med delom in sprehodom, pri prehodu skozi prostore zavoda ali zapora, pri odhodu na zunanje delo in vračanju s tega dela in med poukom se obsojenci niso smeli pogovarjati, se ozirati, jesti ali ukvarjati s kakršnim koli poslom, ki ni bil v zvezi z določenim delom. Tistim, ki bi skušali pobegniti, organizirati upor, odpoved dela ali bi odklanjali hrano, je grozila najostrejša

disciplinska kazen, v težjih primerih pa kazen po določbah kazenskega zakonika.

Zoper nepravilno ali nezakonito postopanje paznikov ali kakšne druge uradne osebe so se obsojenci imeli pravico pritožiti. Pritožbo so smeli podati na »raportu« upravniku ali njegovemu namestniku. Če je ta menil, da je pritožba neutemeljena ali neresnična, je pritožnika disciplinsko kaznoval.

Obsojenci v skupnih sobah so morali iz svoje sredine izvoliti starešino sobe, ki ga je moral nato še potrditi upravnik. Njegova dolžnost je bila, da je skrbel za snago, red, mir in lepo vedenje obsojencev v sobi, pazil, da se v sobo niso vnašali nedovoljeni predmeti, in nadzoroval izpolnjevanje določb hišnega reda. Vsako kršitev so morali takoj prijaviti službujočemu pazniku in mu poročati o sumljivem vedenju obsojencev.

Vsak obsojenec je moral delati. Razporeditev obsojencev na delo je izvajal upravnik, in sicer po potrebi, njegovem strokovnem znanju in fizičnih sposobnostih. Pri delu so morali biti pod stalnim nadzorom paznikov. Na delo so odhajali v dvostopu, če je bilo njihovo število večje, pa v četverostopu. Poleti je delovni čas trajal devet ur, pozimi pa osem ur dnevno. Ob nedeljah, praznikih in sobotah popoldne se praviloma ni delalo, kar pa ni veljalo za nujna hišna opravila, ki jih ni bilo mogoče prekiniti ali odložiti, kot je, denimo, nujna košnja na posestvih zavoda.

Vsi nepismeni obsojenci in mladostniki so morali hoditi v šolo. Za vse obsojence strokovnjake je bilo zaradi njihovega teoretičnega izpopolnjevanja v njihovi obrti obvezno obiskovati strokovno obrtno šolo. Prav tako so bili vsi obsojenci dolžni obiskovati ure kulturno-prosvetnega dela v zavodu in z »vzgojitelji« sodelovati:

1. na predavanjih,
2. v diskusiji in obdelovanju tem,
3. v napredovanju dela v zavodu,

4. pri branju knjig in dnevnih časopisov,
5. pri ustanavljanju in delu diletantskih pevskih in glasbenih skupin,
6. pri pripravljanju prireditev.

Med kulturno-prosvetno dejavnost so spadali tudi ogledi filmov, ki jih je odobrilo ministrstvo za notranje zadeve, telovadba in igranje šaha.

Obsojenci, ki so bili obsojeni na prostostno kazen, daljšo od šestih mesecev, so smeli enkrat na mesec pisati domov eno pismo na dveh straneh ali eno dopisnico, obsojenci, ki so bili obsojeni na prostostno kazen do šestih mesecev, pa so smeli vsak teden napisati eno pismo na dveh straneh ali eno dopisnico. Pisma in dopisnice, ki so jih pisali obsojenci, in pisma, ki so jih obsojenci prejeli, so šla skozi cenzuro, saj jih je moral pregledati uslužbenec, ki ga je za to določil upravnik zavoda. Vsako pregledano pismo je moralo dobiti oznako »Videl« in lastnoročni podpis uslužbenca, ki ga je pregledal. Če so bile po njegovem mnenju v pismu ali na dopisnici neresnične navedbe, je takšno pismo ali dopisnico uničil.

Obsojenci so imeli pravico do sprejemanja obiskov. Obiskovati so jih smeli samo najbližji člani družine, drugi pa le v izjemnih primerih. Tisti, ki so bili obsojeni na prostostno kazen, daljšo od šestih mesecev, so smeli dobiti obisk enkrat na mesec, tisti, ki so bili obsojeni na prostostno kazen do šestih mesecev, pa vsakih štirinajst dni. Preiskovanci so smeli sprejemati obiske samo z dovoljenjem pristojnega preiskovalnega organa. Obsojenci in preiskovanci so obiske lahko sprejemali ob nedeljah dopoldne. Obiski so se smeli sprejemati v za to določenem prostoru zavoda ali zapora, potekati so morali v prisotnosti organov uprave, trajati pa so smeli največ od 15 do 30 minut.

Obsojence, ki so kršili določila hišnega reda, so disciplinsko kaznovali. Pri izreku kazni so bile upoštevane teža prekrška in obsojenčeve »osebne lastnosti«. Predpisane so bile naslednje disciplinske kazni:

1. ukor,
2. omejitev ali odvzem pravice do dopisovanja,
3. omejitev ali odvzem pravice do obiskov,
4. omejitev ali odvzem pravice do sprejemanja pošilk,
5. omejitev pravice do razpolaganja z denarjem,
6. oddelitev v samico do štirinajst dni,
7. premestitev drug zapor, kazensko-poboljševalni zavod ali zavod za prisilno delo.

Disciplinske kazni pod točkami od 2 do 6 so se smele izrekati posamično ali kumulativno (več skupaj). Izrekal jih je upravnik zavoda v sporazumu s svojim namestnikom. Te kazni so smele trajati največ 30 dni. Kazen pod točko 7 pa je izrekalo Ministrstvo za notranje zadeve LR Slovenije, in sicer na predlog upravnika.

Dnevni red je natančno določal, kako mora potekati obsojenčev dan v kazenskem zavodu oziroma zaporu. Ob delavnikih je bilo vstajanje poleti ob petih, pozimi pa ob šestih, ob nedeljah in praznikih pa eno uro pozneje. Znak za vstajanje se je dajal z zvoncem. Enako se je zvečer z zvoncem dajal znak za spanje. Vstajanju je sledilo pospravljanje sob, ki je smelo trajati največ 45 minut. V tem času so morale biti sobe popolnoma urejene, obsojenci pa pripravljeni za odhod na »tihi sprehod«, ki je trajal eno uro. Trideset minut po vstajanju se je začel deliti zajtrk. Po zajtrku so obsojenci odšli na delo.

Delovni čas je trajal poleti od sedmih do dvanajstih, pozimi od osmih do dvanajstih in od štirinajstih do osemnajstih.

Kosilo je bilo ob dvanajsti uri. Zanj je bilo odmerjenih 45 minut. Ob dvanajstih in 45 minut so obsojenci odšli na prosto gibanje na svežem zraku, kar je trajalo eno uro. Ob trinajsti uri in 45 minut so jih pazniki spet odvedli na delo v delavnice, ki se je zaključilo ob osemnajsti uri. Po končanem delu so obsojenci morali pospraviti in očistiti delavnice. Ko je bilo to končano, so odšli na večerjo. Čas od sedemnajste ure do dvajsetih in trideset minut je bil namenjen kulturno-prosvetnemu delu. Ob enaindvajseti uri so vsi obsojenci morali biti v posteljah, v sobah pa je od te ure dalje bila zapovedana popolna tišina.

Ob sobotah popoldne in ob nedeljah ter praznikih se ni delalo. Prosti čas ob sobotah popoldne je bil namenjen za gibanje na svežem zraku, striženje, britje, menjavo posteljnine in spodnjega perila, krpanje slamnjač, pripravljanje kulturnih prireditvev itd. Nedelje pa so bile namenjene za kulturno-prosvetno delo in prireditve ter za sprejemanje obiskov v dopoldanskem času.

Režim v kazenskih ustanovah se je za mladoletne obsojence bistveno izboljšal šele po letu 1951, ko je začel veljati poseben *Pravilnik o hišnem redu za obsojene mladoletnike*, ki je bil neprimerno milejši od hišnega reda, ki je veljal za odrasle obsojence. To se je med drugim odrazilo tudi v večji skrbi za njihovo higieno in zdravje. O tem je v poročilu Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952 navedeno naslednje: »*Za zdravstveno nego je poskrbljeno v celoti po predpisih Pravilnika o hišnem redu za obsojene mladoletnike. Mladoletniki menjajo osebno perilo tedensko ob kopanju, posteljno pa na 2 tedna. Čistoči v prostorih in osebni higieni posveča osebje KPD-a vso potrebno pozornost. Mladoletniki se umivajo poleti dnevno dvakrat, pozimi pa enkrat, mladoletnice pa skozi vse leto dvakrat dnevno. Tudi noge*

si umivajo vsak dan. Za osebno higieno potrebne količine mila in ostali pribor redno prejemajo. Zdravstveni pregledi se vrše redno in tedaj se poleg ostalega ugotavljajo tudi telesna teža in višina, obseg prsi in sedimentacija krvi. Mladoletniki v KPD Maribor imajo za gibanje na svežem zraku posebno igrišče, povsem ločeno od ostalih obsojencev.»¹⁸

Število mladoletnih obsojencev v letih 1950, 1952 in 1953

Prve podatke o številu mladoletnih obsojencev na odvzem prostosti in na odvzem prostosti s prisilnim delom v Sloveniji imamo šele za leto 1950. V poročilu Uprave za izvrševanje kazni za to leto je navedeno, da je bilo tedaj v Sloveniji na pre-stajanju teh dveh prostostnih kazni 117 mladoletnikov, od tega 86 moških in 31 žensk.¹⁹ Kot je že navedeno, so od 86 moških mladoletnih zapornikov 41 poslali na nadaljnje prestajanje zaporne kazni v Vzgojni dom za mladoletne obsojence v Glini na Hrvaškem. Vseh preostalih 45 moških mladoletnih obsojen-cev je zaporno kazen prestajalo v KPD Maribor in v okrajnih zaporih, vseh 31 mladoletnih obsojenk pa v KPD Rajhenburg.²⁰ Za leto 1951 o številu mladoletnih obsojencev ni podatkov, nato pa so navedeni za vsa naslednja leta.

18 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 34.

19 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 621, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1950, str. 15.

20 Prav tam.

Številčno stanje mladoletnih obsojencev v letu 1952²¹

Mesec	Sprejem		Odpust		Stanje	
	m	ž	m	ž	m	ž
Januar	6	2	7	6	56	13
Februar	10	2	7	1	59	14
Marec	10	2	12	3	57	13
April	7	2	31	2	33	13
Maj	2	1	4	2	31	12
Junij	10	1	7	3	34	10
Julij	7	1	7	1	34	10
Avgust	5	-	7	2	32	8
September	5	1	7	2	30	7
Oktober	2	1	8	2	24	6
November	6	-	8	1	22	5
December	6	-	7	2	21	3
Skupaj	76	13	112	27		

21 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 31.

Številčno stanje mladoletnih obsojencev v letu 1953²²

Mesec	Sprejem		Odpust		Stanje	
	m	ž	m	ž	m	ž
Januar	3	-	5	1	19	2
Februar	3	-	5	1	17	1
Marec	3	-	3	-	17	1
April	2	1	3	1	16	1
Maj	2	-	2	-	16	1
Junij	1	-	4	-	13	1
Julij	2	-	1	-	14	1
Avgust	2	-	2	-	14	1
September	2	-	4	-	12	1
Oktober	2	-	1	-	14	1
November	2	-	1	-	14	1
December	2	-	2	-	13	1
Skupaj	26	1	33	3		

22 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 624, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1953, str. 30.

*Višina izrečene zaporne kazni mladoletnim
obsojencem v letih 1952 in 1953*

Leto 1952²³

Višina izrečene kazni	M	Ž	Skupaj
Do 1 leta	12	1	13
Do 2 let	3	2	5
Do 3 let	3	-	3
Do 4 let	2	-	2
Do 5 let	1	-	1

23 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 32.

*Leto 1953*²⁴

	Višina izrečene kazni	M	Ž	Skupaj
Zapor	do 1 leta	5	-	5
	do 2 let	3	1	4
	do 3 let	-	-	-
	do 4 let	-	-	-
	do 5 let	-	-	-
	Strogi zapor	do 1 leta	1	-
do 2 let		2	-	2
do 3 let		-	-	-
do 4 let		-	-	-
do 5 let		2	-	2
Skupaj		13	1	14

24 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 624, Letno poročilo Oddelka za izvrševanje kazni za leto 1953, str. 30.

*Kazniva dejanja, zaradi katerih so bili mladoletni
obsojenci na prestajanju zaporne kazni
v letih 1950, 1952 in 1953*

Tudi prvi podatki o kaznivih dejanjih, zaradi katerih so bili mladoletniki obsojeni, so v letnih poročilih Uprave za izvrševanje kazni prvič navedeni šele za leto 1950, kontinuirano pa šele od leta 1952 dalje.

Leto 1950²⁵

Kaznivo dejanje	M	Ž	Skupaj
Tatvine	20	13	33
Žepne tatvine	-	1	1
Vlomne tatvine	13	-	13
Tatvine in prevare	2	1	3
Vlačuganje in tatvine	-	2	2
Pretepi	2	-	2
Telesne poškodbe	2	-	2

25 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 621, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1950, str. 16.

Kazniva dejanja zoper življenje in telo	3	-	3
Kazniva dejanja zoper javni red in mir	6	4	10
Poizkus in nedovoljen prehod meje	27	3	30
Protidržavna propaganda	2	-	2
Napad na člane obdelovalnih zadrug	1	-	1
Kazniva dejanja zoper ljudsko oblast	-	1	1
Diverzija	1	-	1
Sodelovanje z bando	6	5	11
Umor	1	-	1

*Leto 1952*²⁶

Poglavje Kazenskega zakoni- ka (KZ), po katerem so bili obsojeni	Število kaznovanih		
	m	ž	Skupaj
Po X. poglavju KZ (kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo)	2	-	2
Po XII. poglavju KZ (kazniva dejanja zoper življenje in telo)	8	1	9
Po XIX. poglavju KZ (ka- zniva dejanja zoper narodno gospodarstvo)	2	1	3
Po XX. poglavju KZ (kazniva dejanja zoper družbeno in zasebno premoženje)	36	15	51
Po XXI. poglavju KZ (ka- zniva dejanja zoper splošno varnost ljudi in premoženja)	2	-	2
Po XXIII. poglavju KZ (ka- zniva dejanja zoper javni red in pravni promet)	71	12	83
Po XXIV. poglavju KZ (deja- nja zoper uradno dolžnost)	-	1	1
Po več poglavjih KZ hkrati	20	1	21

²⁶ ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 38.

*Leto 1953*²⁷

Poglavje Kazenskega zakonika (KZ), po katerem so bili obsojeni	Število kaznovanih		
	m	ž	Skupaj
Po X. poglavju KZ	2	-	2
Po XII. poglavju KZ	10	1	11
Po XIX. poglavju KZ	2	-	2
Po XX. poglavju KZ	50	16	66
Po XXI. poglavju KZ	2	-	2
Po XXIII. poglavju KZ	6	-	6
Po XXIV. poglavju KZ	-	1	1
Po več poglavjih KZ	22	1	23

27 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 624, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1953, str. 36.

Zaposlitev in prevzgoja mladoletnih obsojencev

Kot je določal Hišni red za kazenske ustanove iz leta 1946, so morali vsi obsojenci v tedanjih kazenskih ustanovah delati, kar je veljalo tudi za mladoletne obsojence. Še dodatno je to veljalo za tiste, ki so bili obsojeni na odvzem prostosti s prisilnim delom. Ti so morali skupaj z odraslimi obsojenci opravljati tudi najtežja fizična dela pri gradnji posameznih gospodarskih in stanovanjskih objektov, pošiljali pa so jih tudi na prisilno delo v druge republike, npr. v Bosno in Hercegovino na gradnjo proge Šamac–Sarajevo. Ta praksa se je nadaljevala tudi potem, ko so leta 1946 kazenska taborišča in zavode za prisilno delo odpravili in so ustanovili kazensko-poboljševalne zavode oziroma kazensko-poboljševalne domove.

Ker je bila z novim Kazenskim zakonikom, ki je začel veljati 1. julija 1951, kazen odvzema prostosti s prisilnim delom odpravljena, so od tedaj dalje mladoletne obsojence v KPD Maribor in KPD Rajhenburg zaposlili samo v delavnicah, ki so obstajale v okviru obeh KPD-jev. V poročilu Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952 je navedeno, da so bili tega leta mladoletniki zaposleni *»izključno pri strokovnih delih v zvezi z njihovim šolanjem v vajenski šoli odnosno na drugih stalnih strokovnih delih, mladoletnice pa v prvi polovici leta z ženskimi ročnimi deli, nato pa v pletarni«*.²⁸ V KPD Maribor so bili mladoletni moški obsojenci v prvem polletju 1953 zaposleni v pletarski, mizarski, ključavničarski, krojaški, čevljarški in mehanični delavnici, po preselitvi v VPD Radeče pa v kovinarski, mizarski, krojaški in čevljarški delavnici, v pekariji, polovica vseh obsojenih mladoletnikov pa

28 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 623, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1952, str. 31.

je bila zaposlena na ekonomiji.²⁹ Osnovna nagrada za delo je bila mladoletnikom določena v znesku do 15 dinarjev dnevno.³⁰

Ena izmed značilnosti povojnih kazenskih ustanov v Sloveniji je bila tudi ta, da so predstavljale »vzgjajališča človeka novega kova – poštenega, polnopravnega in delovnega državljanu FLRJ«. ³¹ Takšna je bila njihova naloga zlasti pri mladoletnih obsojencih, ki so bili po prepričanju tedanje oblasti do vzmetnejši za prevzgojo kot pa odrasli obsojenci. Eno najučinkovitejših sredstev njihove prevzgoje je bil film. Tako odraslim kot mladoletnim obsojencem so predvajali »političnovzgojne« filme, med katerimi so v prvih povojnih letih daleč prevladovali sovjetski. Da bi se mladoletni obsojenci seznanili z najpomembnejšimi dogajanjima doma in po svetu, so jim predvajali *Obzornike* in *Tednike*, ki so prikazovali »delovni polet naših ljudskih množic, uspehe pri izvedbi petletnega plana, delo udarnikov in podobno«. Tudi repertoarji dramskih skupin in pevskih zborov, ki so delovali v kazenskih ustanovah, so bili sestavljeni tako, da je bil poudarek na igrah in pesmih z revolucionarnim sporočilom. Enako je veljalo tudi za vsebino proslav, ki so jih za mladoletno in odrasle obsojence organizirali ob raznih državnih praznikih. Po predstavitvi mladoletnih obsojencev v VPD Radeče pa je njihova prevzgoja potekala po programu, ki je veljal za tovrstne zavode.

29 ARS, AS 1267, t. e. 14, a. e. 624, Letno poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1953, str. 33.

30 Prav tam.

31 ARS, AS 1931, t. e. 1440, Letno poročilo Ministrstva za notranje zadeve LRS za leto 1946.

Juvenile Convicts in Slovenia during the Period 1945–1953

Summary

Convicts who were sentenced to deprivation of liberty with forced labour in the early post-war years in Slovenia included many minors, both male and female. A person between 15 and 18 years of age was considered a juvenile convict. Even though the Enforcement of Criminal Sanctions Act from 1948 instructed that juvenile convicts must serve the sentence of deprivation of liberty with forced labour and the sentence of deprivation of liberty in special penal institutions (correctional facilities), juvenile convicts were serving their sentences alongside adults in prisons, prison camps, forced-labour camps, forced-labour facilities, and correctional facilities (KPDs) until July 1953. Male juvenile offenders were imprisoned alongside adult male offenders in KPD Maribor after 1946; female juvenile offenders were imprisoned in KPD Begunje na Gorenjskem until June 1948 and later in KPD Rajhenburg (known as KPD Brestanica from 1952). In each of the aforementioned penal facilities, juvenile convicts were joined with adult convicts; all were subject to the same extremely strict and inhumane regime.

Like adult convicts, juvenile convicts sentenced to deprivation of liberty with forced labour had to conduct manual labour in workshops of penal institutions, the institutions' estates and various building sites outside of penal institutions. Manual labour was considered one of the most effective reformatory tools. For this purpose, film screenings, plays and celebrations were organised for the prisoners. The main emphasis when choosing these "cultural events" was on their revolutionary content.

The situation of juvenile convicts significantly improved after 1951, when special departments were founded for them in KPD Maribor and KPD Rajhenburg, thus separating them from adult convicts. From then on, a special regime took place for them; it was significantly milder than the one for adult convicts. The final separation from adult convicts happened in July 1953, when they were relocated from both aforementioned correctional facilities to the Radeče Correctional Facility (VPD Radeče) where they formed a special group—this way, they were completely separated from other juvenile prisoners in that facility.

Prejeto: 6. 3. 2018
1.01 Izvirni znanstveni članek

Dr. David Petelin¹

*Prelom s starim
in ustvarjanje nove elite*

Izvleček

Sprememba gospodarskega in političnega sistema med vojno oziroma po njej je največja prelomnica v slovenski novejši zgodovini. Spremenila se je socialna in prebivalstvena struktura. Oblast v državi je prevzel nov revolucionarni sloj. Povsod po Jugoslaviji in tudi v Sloveniji so oblasti organizirale sodne procese. S popolno notranjepolitično zmago partije, z obračunom z meščanskim elementom, družbenimi spremembami je prišlo do zamenjave tudi v tistem delu slovenske oziroma ljubljanske socialne podobe, ki je pripadala najvišjemu sloju – t. i. elite. Meščanstvo in meščanske vrednote so bile nezaželeni in postavljene na stranski tir ter sčasoma izničene. Po vojni so mnoge meščane pobili, pozaprli, številni so se izselili, druge so razlastili, nekateri so vstopili v partijo in s tem (nekateri tudi nehote) izdali meščansko tradicijo.

¹ Dr. David Petelin, doktor zgodovinskih znanosti, magister upravnih znanosti, podiplomski študent prava, david.petelin@gmail.com.

KLJUČNE BESEDE: meščanstvo, družbeni razred, socializem, obračun, nacionalizacija

Abstract

The transformation of the economic and political system during or after the war is the biggest milestone in Slovenian contemporary history. The social and demographic structure changed. A new, revolutionary class seized power in the state. Trials were being organised by authorities across Yugoslavia as well as in Slovenia. The absolute victory of the Party in domestic politics, confrontation with the bourgeoisie, and social change brought transformation in the part of the Ljubljana social scheme that belonged to the highest class—the so-called elite. The bourgeoisie and its values were unwanted, set aside, and eventually eliminated. After the war, many members of the bourgeoisie were killed or imprisoned, many emigrated, others were disowned while some joined the Party and thus (sometimes unintentionally) betrayed the bourgeois tradition.

KEY WORDS: the bourgeoisie, social class, socialism, confrontation, nationalisation

Uvod

Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) je kot glavna sila nove, revolucionarne oblasti v prvih letih po drugi svetovni vojni sprejela številne ukrepe, s katerimi je v skladu z lastno vizijo, vendar po vzoru sovjetskih izkušenj, gradila »*novo državo*« in »*novo družbo*«. Graditev »*novega*« je temeljila na rušenju »*starega*«, v središču tega pa je bilo t. i. meščanstvo² s svojimi pogledi na ureditev države in družbe. Komunisti so v meščanstvu videli pogloblitnega razrednega in političnega sovražnika ter izdajalce iz vojnega časa, ki jih je treba kot razred uničiti, da bi se lahko ustvarila družbeno pravična država. Revolucionarna oblast je »*obračun z razrednim sovražnikom*« izvajala na način »*ekspropriacije ekspropriatorja*« oz. z razlaščenjem meščanstva. To je pomenilo izvajanje vrste ukrepov, s katerimi je bila meščanstvu odvzeta politična, ekonomska, moralna in družbena moč. KPJ je bil kljub osvojitvi oblasti prisiljen ta cilj prikrivati, tako kot je to počel med vojno, le da je namesto narodnoosvobodilne zdaj uporabljal ljudskofrontovsko frazeologijo. Na to so vplivali notranji, še bolj pa zunanji, mednarodni razlogi. Poleg tega jugoslovanski komunisti niso niti v vojni niti po njej razlaščevali meščanstva v odkitem razrednem obračunavanju, temveč pod krinko »*boja*« proti ostankom nacifašizma. Hkrati je potekal tudi proces čiščenja družbe, iz katere so želeli izločiti sodelavce okupatorja, nasprotnike nove oblasti in nasprotnike graditve »*nove družbe*«, zasnovane na socialni pravičnosti in enakosti. Zaradi vsega tega je revolucionarna oblast na evolutiven in elastičen način v več fazah »*ekspropriirala*« meščanstvo.

- 2 Sodobnejši izraz za meščanstvo je buržoazija (*burgus*, francosko *bourgeois* pomeni grad, mesto). Ta izraz je splošno razširjen, vendar je sčasoma dobil zlasti v politični rabi slabšalni prizvok, še posebej, kadar naj bi označeval (velike) kapitaliste. Tudi izraz malomeščanstvo je pejorativna oznaka za različne, nenatančno opredeljene načine mišljenja in življenja.

Nova družba

Sprememba gospodarskega in političnega sistema med vojno oziroma po njej je največja prelomnica v zgodovini mesta Ljubljane.³ Spremenila se je socialna in prebivalstvena struktura. Oblast v državi je prevzel nov revolucionarni sloj, ki je pred vojno izhajal s političnega in z družbenega obrobja. Povsod po Jugoslaviji in tudi Sloveniji so oblasti organizirale sodne procese. Jugoslovanske in tudi slovenske oblasti so si skušale podrediti tudi Katoliško cerkev.⁴ Hkrati so si oblasti prizadevale odpraviti večstrankarski sistem, kar je bil eden od pomembnih ukrepov pri izvedbi revolucije. Tu komunisti niso imeli težkega dela, saj so stranke praktično razpadle že med vojno, komunistična partija pa se je kot voditeljica odpora močno utrdila. Njeni ljudje so nadzorovali vse pomembnejše položaje v družbi, na njeni strani pa je bila tudi močna partizanska vojska, ki je postala redna armada. Od leta 1947 dalje v Jugoslaviji dejansko ni bilo večstrankarskega sistema, čeprav ga je ustava formalno zagotavljala do sredine šestdesetih let.⁵

- 3 Slovenski izraz za mesto je podobno kot v poljščini in češčini nastal po nemški besedi *Stadt* (v prvotnem pomenu *Statt*, *Statte*, kraj, mesto), v drugih slovanskih jezikih pa je nastal iz oznake za utrjen kraj (grad) ali pa pod vplivom madžarskega izraza *vir*, *varos*. Znano je, da slovenščina v primerjavi z mnogimi drugimi jeziki (ki izhajajo iz latinskega *civis* v pomenu rimskega meščana) loči med meščanstvom in državljanstvom.
- 4 Božo Repe, »Podobe iz življenja Slovencev v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni«, predavanje na seminarju za profesorje zgodovine, 13. april 1999, *Zgodovina v šoli*, št. 3-4, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1999 (dalje Repe, »Podobe iz življenja Slovencev v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni«), str. 18.
- 5 Prav tam.

Konec meščanskega razreda?

Slovensko meščanstvo je doseglo vrh v tridesetih letih 20. stoletja, tik pred drugo svetovno vojno. Socializem je v meščanstvu spoznal najhujšega razrednega sovražnika in temu primerno proti njemu tudi ukrepal. Prav tako je bilo ljubljansko meščanstvo preganjano, razlaščno in stigmatizirano. Med drugo svetovno vojno se je meščanstvo razdelilo. En del se je vključil v boj proti komunistom in ga tudi vodil, drugi del pa je bil na strani partizanskega gibanja. Ne glede na to so bili med Titovo vladavino oboji ena glavnih tarč razrednega boja. Meščanstvo je postalo osovražen pojem in zasmehovano, njegovi pripadniki pa so bili razredni sovražniki. Z revolucionarnimi ukrepi (kot so zunajsodni poboji, sodni procesi, kadrovske čistke in nacionalizacija premoženja) je bila izvedena »epuracija« ljubljanskega prebivalstva, ki je predstavljala obračun z domnevnimi ali resničnimi kolaboranti in razrednimi nasprotniki.⁶ Oblast je skušala z zaplembo premoženja, s preprečevanjem zasebne gospodarske dejavnosti in političnim izključevanjem uničiti meščanstvo. Meščanstvo in t. i. meščanske vrednote (lahko zapišemo tudi kvalitete) so bili najprej nezaželeni, nato postavljeni na stranski tir in sčasoma skoraj docela izničeni. Stare vrednote, tradicije in običaje so uničili do te mere, da so večinoma propadli in zamrli. Po vojni so mnoge pobili, pozaprlji, številni so se izselili, druge so razlastili, nekateri so vstopili v partijo in s tem (nekateri tudi nehote) izdali meščansko tradicijo, z njo pa predvsem smisel meščanske etike, ki pomeni individualizem in liberalizem.⁷ Posledice povojnega uničenja meščanstva so vidne še danes,

6 Božo Repe, »Slovenija 1945–2010, Prelomna leta, prelomni dogodki«, *Dnevnikov objektiv*, 24. 12. 2010.

7 Damjan J. Ovsec, »O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej – psihološkem pojmu«, Interdisciplinarna interpretacija, *Etnolog*,

čprav je socialistična elita začela prevzemati njegove vrednote in načine vedenja. Obdobje socializma pomeni pravzaprav konec meščanstva in njegovih vrednot. Za določene kvalitete ni bilo več institucionalne (npr. ekonomske, pravne) podpore, ki meščanstvo omogoča. To je bilo seveda specifično za vse t. i. vzhodnoevropske socialistične države, vendar z opaznimi razlikami.

Politični obračun in revolucionarni ukrepi

Konec druge svetovne vojne je prinesel obračun z nasprotniki. Poleg zunajsodno pobitih kolaborantskih vojaških enot so oblasti organizirale sodne procese, na katerih so sodili vojnim zločincem in okupatorjevim sodelavcem, ter obračun s starimi nosilci oblasti in notranjimi sovražniki. Po obračunu z ideološkimi nasprotniki in opozicijo je postala Jugoslavija enopartijska država. Komunisti so imeli v rokah vse vzvode oblasti, zato so oblikovali socialistični državni sistem in družbeno ureditev po boljševističnem pojmovanju. Svojo vlogo je partija utemeljevala z zaslugami v osvobodilnem boju in si legitimnost lastila na podlagi podpore ljudstva. KPJ si je prizadeval ustvariti novo socialistično državo po sovjetskem vzoru na osnovi pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Volitve novembra 1945 so tako potrdile socialistični prevzem oblasti in odločitev proti ponovni uvedbi monarhije. Čeprav ustava socializma ni omenjala, je bila uzakonjena ljudska lastnina (pozneje družbena lastnina) kot temelj gospodarstva, zasebna lastnina pa omejena. Zemljiška posestva so prešla v last zadrug in kmetov. Ustava je ločila cerkev od države, na deklarativni ravni pa je vsebovala tudi

št. 4 (LV), Ljubljana 1994 (dalje Ovsec, *O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej – psihološkem pojmu*).

splošne demokratične svoboščine (npr. svobodo govora, tiska, veroizpovedi itd.).

Razlastitev razlaševalcev po komunističnem izrazoslovju pa naj bi bila šele prvi, začetni korak k »resnični enakosti«. Cilj komunistične partije je bil ustvariti družbo, ki ne bo več prepuščena delovanju od človeka neodvisnih družbenih zakonitosti, ki na gospodarskem področju vodijo do izkoriščanja, revščine, neenakosti, pomanjkanja, gospodarskih kriz, inflacije in superprodukcije. Za ta cilj je samo poddržavljenje kapitala premalo. Že samo opredelitev pojma kapital je terjala razširitev tega pojma na poddržavljenje vsega podjetništva, tudi najmanjšega in celo malega zasebnega kmetijstva, celo na poddržavljenje najemnih stanovanj. Sleherno imetje kot možni vir vsaj delne neodvisnosti je bilo za državo izziv njeni vsemogočnosti. Zato je bilo za partijo nesprejemljivo, tudi če je poddržavljenje zanj pomenilo očitno gospodarsko škodo.⁸

Po opravljenih obsodbah in izgonih nemškega sovražnika se je ost obračunavanja vedno bolj usmerjala na notranje sovražnike slovenske narodnosti. Po letu 1945 je bilo državljanom premoženje odvzeto na najrazličnejše načine, predvsem pripadnikom tistih družbenih slojev, ki so za novo oblast predstavljali »razredne sovražnike«, kot so bili industrijski podjetniki, trgovci, obrtniki ali večji kmetje »kulaki« itd. Proti njim so pred civilnimi sodišči v obdobju 1945–1952 potekali številni procesi, med katerimi so bili mnogi ne samo politični, ampak tudi zrežirani. Bistvo procesov odvzemanja lastnine sta bila ustvarjanje in gradnja novega družbenega sistema, zaradi česar so njegovi akterji uporabljali revolucionarne metode. Z zaplembami in drugimi razlastitvenimi ukrepi je bil celotnemu slovenskemu gospodarstvu, še zlasti podjetništvu, prizadejan izjemno hud

8 France Bučar, *Slovenci in prihodnost*, Didakta, Radovljica 2009 (dalje Bučar, *Slovenci in prihodnost*), str. 190.

udarec, saj je bilo z njimi v celoti uničeno zasebno podjetništvo in za pol stoletja zatrta vsaka zasebna podjetniška pobuda. »Uvedena je bila kolektivna odgovornost. Če je kako podjetje na kakršen koli način ‚sodelovalo‘ z okupatorjem (zadoščalo je že, da med okupacijo ni prenehalo delati), so obsodili vse lastnike in člane upravnega odbora in seveda podjetje zaplenili. Poleg podjetij so pobrali vse osebno imetje obsojencev in ga razdelili med zaslužne komuniste.«⁹ Hkrati je bil s temi razlastitvenimi ukrepi iz slovenskega gospodarstva nasilno odstranjen ravno tisti družbeni sloj, ki je bil do takrat nosilec njegovega razvoja.

Preganjanje, zapiranje in zasliševanje

Povojna komunistična oblast je na zunaj delovala pravno in celo demokratično, vendar si je manjšina zagotovila neomejeno oblast nad večino. Partija se je v imenu ljudstva postavila nad ljudstvo in si tako ustvarila pogoje za oblastništvo in nasilje.¹⁰ Po mnenju partije je bilo takrat v državi ogromno protidržavnih elementov oziroma sovražnikov socialistične ureditve. To je narekovalo, da je takratna oblast ustanovila kazenske zavode in jih začela polniti z zanjo neprimernimi in nevarnimi ljudmi. Skrb za množično zapiranje ljudi je prevzela Ozna, aretacije pa so izvajali člani Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (Knoja), jugoslovanske armade in narodne milice.¹¹ »Ob takem nemotnem vrstenju spokojnih popoldnevov brez vznemirjanj, ki jih je prinašala vojna še pred nekaj dnevi ali tedni, tako rekoč ni bilo, vsaj ne takoj opaziti, da so nekateri izginjali iz naše vsakdanjosti.

9 Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992 (dalje Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*), str. 226.

10 <http://www.scnr.si/sl/wp-content/uploads/Sledi-preteklosti-celice.pdf>, 30. 1. 2018.

11 Prav tam.

Polagoma je bilo slišati tu in tam, da zapirajo. Pri nas so zaprli Čeča in menda njegovo ženo. Kam so odšli kar iznenada otroci? Andrej pa Marija in Marta, s katerimi se sicer nisem smel pogovarjati ob vrtni ograji [...] Čečovo vilo so najprej zapečatili, okrog nje so se naselili vojaki, ki so jo stražili, potem pa se je v tiste prostore, o katerih sem tolikokrat sanjal in si jih predstavljal podobne salonom na fotografijah v nemških in italijanskih pogrošnih revijah, naselil najprej en jugoslovanski general s svojim štabom, potem še eden, tudi s štabom – oba sta, ko sta se selila proč, peljala s seboj cele kamione raznih stvari, skritih pod cerado, tudi pohištva menda, čeprav sta prišla s spremstvom peš. Potem se je tja noter vselil neki ruski general, in tako prej kot pozneje je bilo videti, kako so vojaki odnašali iz hiše stvari, ki so se tam zdele nepotrebne, na knjige na primer, cela naročja knjig, da sem se sestradano oziral za njimi, ko so izginjali v poselski hiši na dvorišču. Pozneje sem izvedel, da so kurili z njimi.»¹²

Množične aretacije so se v Ljubljani začele takoj, ko so pooblaščenci 2. odseka Ozne prišli v mesto, in sicer na podlagi seznamov, ki jih je pripravil 4. odsek Ozne za Slovenijo. »Banko Slavijo, ki jo je Gestapo uporabljal za svoj glavni stan, je prevzela Ozna. Edina razlika je bila, da so gestapovci uporabljali samo pisarne, oznovci pa so pometali ven tudi vse stranke iz drugega krila stavbe.«¹³ Sezname za aretacije pa so se v teku akcij izkazali za dokaj neprimeren način, saj ni bilo dovolj konspirativnosti, pa tudi informacije o aretirancih so bile nezadostne. Zato so se odločili, da bodo začeli obremenilni material zbirati na podlagi lastne obveščevalne mreže, tudi s sodelovanjem odborov OF in na podlagi prijav prebivalstva. Celostna obveščevalno-policijska obdelava nasprotnika je zajemala začetni zapis na podlagi

12 Jože Hudeček, *Ulice mojega predmestja*, Karantanijska, Ljubljana 2000, str. 182–184.

13 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 227.

pisne ali ustne informacije ali na podlagi dejanj in vedenja nasprotnika, obveščevalna obdelava je potekala z agenti, informatorji in zasledovalno službo, iskanjem podatkov iz njegove preteklosti, zbiranjem podatkov o možnem kaznivem dejanju, čemur je na podlagi zbranih dokazov sledila aretacija. Vse to je omogočilo boljši nadzor nad aretacijami. Od 15. maja do 11. junija 1945 je bilo izdanih 851 nalogov za aretacijo, naslednji mesec pa še 443 nalogov. Temeljito so bili pregledani in preiskani ustanove, uradi in stanovanja okupatorjev in domačih izdajalcev. Pri teh preiskavah je bilo pridobljeno gradivo v pomoč pri nadaljnjih akcijah. Zapiranje je potekalo po hitrem postopku, večkrat brez sodbe ali drugačne obrazložitve, večina sodnikov pa je bila brez vsakršnega znanja o sodni zakonodaji.

Zasliševanja so potekala na podlagi že med vojno sestavljenih »seznamov sovražnikov ljudstva«, ki so se vseskozi dopolnjevali. Število namišljenih in resničnih nasprotnikov sistema se po vojni ni zmanjšalo, ampak je naraščalo. Krog sovražnih elementov se je z domobranci, s četniki in z medvojnimi nasprotniki revolucije širil na politično opozicijo, Katoliško cerkev in predstavnike nekatoliških verskih skupnosti, na predstavnike bank, gospodarstva, nekdanje internirance iz nemških taborišč, prisilne mobilizirance v nemško vojsko, kmete, inteligenco, lastnike zemljišč, sorodnike umorjenih od partizanov in na tiste skupine, ki so se po begu iz domovine organizirale v tujini.¹⁴ Po opravljenih zaslišanjih v preiskovalnih zaporih je Ozna zapornike z zapisniki o zaslišanju, morebitnimi zaplenjenimi arhivskimi dokumenti in obremenilnim materialom izročila pristojnim teritorialnim vojaškimi sodiščem. Kazni, ki so jih doletele, so bile v glavnem večletne zaporne kazni z izgubo vseh političnih in državljanskih pravic, zaplemba premoženja,

¹⁴ <http://www.scnr.si/sl/wp-content/uploads/Sledi-preteklosti-celice.pdf>, 30. 1. 2018.

obsodba na prisilno delo, delovna taborišča, izselitev oziroma izgon in smrtna kazen.¹⁵

Življenjske razmere v zaporih so se z naraščanjem števila zapornikov vedno bolj slabšale. Tako je Zavadlav kot zasliševalec zapornikov ugotavljal: »[...] zapor je zapor tudi za tistega, ki ni preganjan, ampak je preganjalec!«¹⁶ Osebe v Ljubljani, ki so bile aretirane po vojni, so zaprli v Centralne zapore Udva za Slovenijo, kjer so bili zapori že med vojno. Priporniki iz okolice Ljubljane pa so bili po aretacijah odvedeni v t. i. prisilne delavnice ali pa v pripore na Poljanskem nasipu. »Zvedeli smo, da so v jetnišnici celo krilo rezervirali za tako imenovane dekadejceve – ljudi na družbeno koristnem delu. Že pred nekaj časa je bil sprejet poseben zakon, ki je dajal komunistični policiji oblast, da zapre ljudi za dobo do sedemindvajset mesecev brez sodelovanja sodišča in jih pošlje na prisilno delo, ki so ga z veliko domišljavostjo imenovali družbeno koristno. Avgusta je policija aretirala celo vrsto ljudi, nekatere doma, druge, ko so bili na prehodu, tretje po kavarnah, natančno tako kot fašisti. V nekaterih primerih sploh niso navedli nobenega razloga za aretacijo, v drugih so bili razlogi kaj eksotični, kot npr., da je nekdo ‚plesal bugi-vugi‘ (prepovedan 20. april 1949). Nikoli nismo zvedeli, koliko ljudi so pravzaprav tako aretirali. Govorili so, da je bilo v Sloveniji 10.000 dekadejevcev, vendar bi dejal, da je bilo to število pretirano. Med moškimi je bilo veliko starejših gospodov iz Kranja, več odvetnikov iz Ljubljane, ki so svoj poklic jemali resno, mnogo študentov. Moški so delali na komunističnih vrhunskih gradbiščih: Litostroju, Strnišču in v Tacnu, kjer so gradili posebno vilo za notranje ministrstvo skupaj s policijsko šolo. Vso zimo so ostali v lahkih letnih oblekah, v katerih so bili aretirani,

15 Prav tam.

16 Zdenko Zavadlav, *Pozna spoved, Iz dnevnika slovenskega oznovca*, Mohorjeva založba, Celovec 2010, str. 23.

in niso imeli odej, marveč le vreče za cement. Delali so zelo trdo. Kljub temu so jih vsako jutro ob štirih zbudili za telovadbo, in to tako, da so drug drugega držali za ušesa in skakali v vrsti kot žabe, in to tako, da so jim uhlji krvaveli. Sestavni del telovadbe je bilo tudi to, da so morali opravljati potrebo drug po drugem.»¹⁷ V vseh zaporih in taboriščih je bilo konec leta 1945 okrog 80 odstotkov političnih zapornikov in 20 odstotkov obsojencev kaznivih dejanj (kriminalcev).¹⁸

Sodišča narodne časti

V Sloveniji so po vojni začela delovati sodišča narodne časti, ki so sodila simpatizerjem oziroma pomočnikom okupatorja. Pristojna so bila za kazniva dejanja, kot so politično, kulturno, umetniško, pravno, gospodarsko ali kakršno koli drugo sodelovanje z okupatorjem. Sem je spadalo tudi upravičevanje okupacije, obsojanje NOB, vsakršno vzdrževanje prijateljskih zvez z okupatorjem. Predsedstvo SNOS-a je 13. junija 1945 imenovalo senat sodišča slovenske narodne časti. Predsednik sodišča v Ljubljani je postal dr. Alojzij Žigon, sodnik Okrožnega sodišča v Ljubljani, ki je to funkcijo potem opravljal do 20. avgusta, ko je postal predsednik Vrhovnega sodišča v Ljubljani. Istočasno so bili imenovani tudi člani in tajniki senata. 27. junija je Žigon prisegel pred Predsedstvom SNOS-a. V zaprisegi je bilo rečeno: *»Prisegam pri časti svojega naroda, da mu bom zvesto služil in da bom sodil zakonito in nepristransko, varujoč in braneč pridobitve NOB.»*¹⁹ 29. junija je Predsedstvo SNOS-a

17 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 394, 395.

18 <http://www.scnr.si/sl/wp-content/uploads/Sledi-preteklosti-celice.pdf>, 30. 1. 2018.

19 Roman Brunšek, »Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani«, *Kronika*, letnik 43, številka 1/2, 1995, str. 106.

objavilo imena 104 novih članov in 17 novih tajnikov pri senatu sodišč slovenske narodne časti.²⁰ Od 4. julija 1945, ko je bil pred Sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani prvi proces, do 24. avgusta 1945 so v ljubljanskem okrožju sodišču slovenske narodne časti prijavili 890 oseb. Na začetku procesov so bili vsi tudi obsojeni, medtem ko je bilo proti koncu procesov vedno več oproščenih. Nekaj prijav je zaradi ukinitve sodišč slovenske narodne časti ostalo brez obravnave.²¹

Za zločine in prestopke zoper slovensko narodno čast so veljala »*vsa namerno izvršena dejanja, ki jih sicer ni mogoče označiti za veleizdajo ali za pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov, ki pa so škodovala ali pa bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda in njegovi odpornosti*«. ²² Obsojencem je sodišče slovenske narodne časti lahko izrekalo naslednje kazni: izgubo narodne časti, lahko ali težko prisilno delo in popolno ali delno zaplembo premoženja v korist države. Izguba narodne časti je predstavljala izključitev iz javnega udejstvovanja, izgubo pravice do javnih služb, poklicev in dostojanstev, izgubo vseh državljanskih in političnih pravic. Kazen prisilnega dela je sodišče slovenske narodne časti lahko izreklo največ za dobo desetih let. Kazen težkega prisilnega dela in popolne zaplembe premoženja pa je sodišče

20 Poklici so bili zelo različni. Za člane so izbrali enajst sodnikov ali sodniških pripravnikov, devet odvetnikov, šestnajst delavcev, devet kmetov, šest gospodinj, šest posestnikov, pet uradnikov, tri učitelje, tri rudarje, po dva invalida, trgovca, krojača, mizarja, mlinarja, dijaka in zidarja, po en predstavnik pa je bil iz naslednjih poklicev: tesar, kovinar, krznar, čevljar, knjigovodja, potnik, kinopodjetnik, tekstilec, sedlar, gostilničar, sodnijski nameščeneč, inženir, železničar, mehanik, notar in župnik. Za sedem članov niso podali poklicev.

21 <http://www.scnr.si/sl/wp-content/uploads/Sledi-preteklosti-celice.pdf>, 30. 1. 2018.

22 Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast (Zknč). Uradni list SNOS in NV Slovenije, št. 7/1945.

slovenske narodne časti lahko izreklo samo v primeru, ko je kaznivo dejanje bilo mogoče oceniti za zločin. Sodišče slovenske narodne časti je delovalo do 24. avgusta 1945, ko je bilo s posebnim zakonom Predsedstva SNOS, ukinjeno.²³ Hkrati z ukinitvijo sodišča slovenske narodne časti pa je predsedstvo SNOS 24. avgusta 1945 sprejelo tudi ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po Zakonu o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast.²⁴ S tem ukazom so bili vsi, ki so bili obsojeni pred sodiščem slovenske narodne časti, oproščeni kazni lahkega ali težkega prisilnega dela; tistim, ki so bili obsojeni samo na izgubo narodne časti, pa so se pravne posledice te kazni omejile samo na izgubi političnih državljanskih pravic. V ukazu o pomilostitvi pa ni bilo predvideno, da se obsojencem odpusti kazen zaplembe premoženja.²⁵

Zaplemba

V revolucionarni preobrazbi v pogojih narodnoosvobodilnega boja pod vodstvom komunistov so ti glede nacionalizacije delno že med vojno sledili sovjetskemu vzoru, še bolj pa po koncu vojne. Osnovni način razlaščevanja oziroma podržavljanja (nacionalizacije) je bila med vojno in prvo leto in pol po njej *zaplemba*, ki je bila dodatna kazen za sodelovanje z okupatorjem. Zaradi tega je ta oblika nacionalizacije dobila naziv »*patriotična nacionalizacija*«. Bila je osnovni način prenosa zasebne v državno lastnino vse do uzakonitve nacionalizacije kot zakonskega akta konec leta 1946. Zaplemba ali konfiskacija

23 Uradni list SNOS in NV Slovenije, št. 29/1945.

24 Prav tam.

25 Milko Mikola, »Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992, št. 1-2 (dalje Mikola, »Zaplembe premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«), str. 167.

pomeni prisilni odvzem zasebnega premoženja v korist države brez odškodnine. Zaplembe so se kot prva oblika prisilnih odvzemov zasebnega premoženja pojavile v postopkih nove povojne oblasti. Za zaplembe premoženja po koncu vojne je bil najpomembnejši odlok Avnoja z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegu imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile po tem odloku²⁶ in je postalo državna lastnina: vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki je bilo na ozemlju Jugoslavije; vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo tistih Nemcev, ki so se borili v vrstah NOB; ter vse imetje vojnih zločincev in njihovih pomagačev ne glede na njihovo državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bilo s sodbo državljskih ali vojaških sodišč obsojeno na izgubo imetja v korist države.

Zaplembo premoženja so izrekala vojaška in redna sodišča, sodišče slovenske narodne časti ter upravni organi s svojimi zaplembnimi komisijami. Vojaška sodišča so izrekala zaplembo premoženja, kadar je šlo za tako imenovana kazniva dejanja zoper narod. Delovala so vse do uveljavitve Zakona o ureditvi narodnih sodišč z dne 26. avgusta 1945. V ljubljanskem okraju zasledimo malo sodb vojaških sodišč. Od vseh zaplemb so jih vojaška sodišča izrekla le 12, od tega Vojaško sodišče Ljubljanskega komandnega področja dve sodbi. Pritožbo je obravnavalo Vojaško sodišče Jugoslovanske armade. Pred vojaškim sodiščem je bil kazenski postopek uveden z obtožnico vojnega tožilca na podlagi kazenske prijave Ozne. Od rednih (civilnih) sodišč so zaplembe izrekala okrožna sodišča. Za

26 Posebna priloga Uradnega lista SNOS in NVS, št. 2, 6. 2. 1945. Odlok je bil po sprejemu Ustave FLRJ z Zakonom o potrditvi in spremembah odloka (Uradni list FLRJ, št. 63/46) potrjen in spremenjen, pri čemer je dobil tudi novo ime: Zakon o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb.

ljubljsko območje je delovalo Okrožno sodišče v Ljubljani. Okrožna sodišča so sodila v kaznivih dejanjih zoper narod in državo. Postopek je bil uveden z obtožnico javnega tožilca na ravni okrožnih narodnih odborov. Kadar je šlo za t. i. vojne zločince in narodne sovražnike, ki niso bili več živi ali pa so zbežali, iz vojnega časa pa ni obstajala sodba o zaplembi njihovega premoženja, so odločbe oziroma sklepe o zaplembi celotne premične in nepremične imovine izdajala okrožna sodišča. Za izdajo odločbe je zadoščala prijava okrajnega narodnega odbora, da je oseba sodelovala z okupatorjem, da je ob osvoboditvi pobegnila ali da je bila ustreljena. Sodišče ni bilo dolžno preverjati verodostojnosti podatkov narodnih odborov. Okrajna sodišča so izdajala odločbe o zaplembi zlasti po ukinitvi okrajne zaplembne komisije po letu 1946.

Med civilnimi sodišči so največ zaplemb izrekla okrajna sodišča, in sicer na osnovi 28. člena Zakona o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe z dne 9. junija 1945. Zaplembo premoženja vseh tistih, ki so ob koncu vojne zbežali iz Jugoslavije, pa je predvidel tudi Zakon o odvzemu državljanstva oficirjem in podoficirjem bivše jugoslovanske vojske, ki se nočejo vrniti v domovino, ter pripadnikom vojaških formacij, ki so služili okupatorju in so pobegnili v inozemstvo, z dne 23. avgusta 1945,²⁷ ki je bil spremenjen in dopolnjen 23. oktobra 1946.²⁸

Za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je SNOS pri svojem predsedstvu 19. februarja 1944 ustanovil posebno komisijo, ki je imela v odborih OF podrejene komisije oz. referente. Njihovo delo so po vojni do ukinitve ob koncu leta 1946 nadaljevale podružnice, ustanovljene za širše območje Slovenije, tako imenovane komisije za upravo narodne imovine (KUNI). Upravni organi so izvajali zaplembe premo-

27 Uradni list DFJ, št. 64/1945.

28 Uradni list FLRJ, št. 86/1946.

ženja nemškega rajha in njihovih državljanov ter premoženja oseb nemške narodnosti. V ta namen je moral okrajni narodni odbor ustanoviti okrajno zaplembo komisijo, ki je delovala kot prvostopenjska, na ravni okraja. Drugostopenjska komisija je bila okrožna zaplembo komisija, pristojna za reševanje pritožb zoper odločbe okrajne komisije. Komisije so sestavljali trije člani, in sicer delegat pristojnega okrajnega sodišča, referent za narodno imetje na sedežu okraja ter predstavnik odseka, ki ga je imenovala notranja uprava.

Za zavarovanje in evidenco sovražne imovine ter imovine pobeglih in odsotnih oseb je bila ustanovljena Uprava narodnega imetja pri okrožnem mestu Ljubljana, pozneje imenovana Okrožna uprava narodnega imetja (OUNI). Vsa uprava ljudske imovine na ravni mesta Ljubljane je dejansko obstajala le v upravi razlaščenih ali pa sekvestriranih stanovanj in stanovanjskih premožnin, medtem ko je bila uprava glede vse preostale, tj. industrijske, trgovinske, obrtne in druge imovine, dodeljena posameznim resornim ministrstvom, pozneje pa oddelkom na ravni mesta.²⁹ Zaplembo komisija okrožnega mesta Ljubljane je bila ustanovljena poleti 1945. Mestna zaplembo komisija je bila pristojna za zaplembe nemškim osebam, nemškimi optantom in za zaplembe nemške imovine (podjetja, družbe). Zaplembe nemškega imetja so bile izvedene

29 Gradivo zaplemb, nastalih na osnovi odloka Avnoja. 21. novembra 1944 je bolj ali manj v celoti v fondu MLO – premoženjske zadeve, (IJU – 468, 41,7 tekočega metra). Gradivo je poimensko popisano glede na različne upravne organe. Posebej so popisane zaplembe nemškega imetja, zaplembe MLO Ljubljana, OLO Ljubljana – okolica, Uprava ljudske imovine itd. Del gradiva Uprave ljudske imovine, ki obsega okoli en tekoči meter gradiva, ni popisano, obsega pa verjetno predvsem spise, ki vsebujejo splošne podatke, poročila, okrožnice, navodila. Fond je bil pred leti popisano predvsem zaradi upravnoposlovnih namenov, in ne znanstvenih.

na osnovi popisa z dne 31. julija 1941. Osebam, ki so se takrat izjavile za nemške državljane, so zaplenili imetje. Po tem popisu so za Ljubljano našteali 1702 osebi. Poleg teh so upoštevali tudi naknadne prijave četrtnih ali krajevnih narodnoosvobodilnih odborov.³⁰ Zaplembna komisija pa je bila ustanovljena tudi pri predsedstvu narodne vlade federalne Slovenije. Tako so zaplembo nemškega premoženja v Sloveniji v letih 1945 in 1946 izvajale okrajne, mestne in okrožne zaplembene komisije ter federalna zaplembna komisija. Vse zaplembene komisije so bile tričlanske in so jih sestavljali predstavnik pristojne uprave narodne imovine, predstavnik pristojne uprave za notranje zadeve ter pravni referent. Člani zaplembene komisije so bili zapriseženi uradniki, ki so prisegli okrajnemu NOO, imeno-

30 Spisi vsebujejo odločbo mestne zaplembene komisije (obrazec št. 10), uradno potrdilo, da je določena oseba nemške narodnosti, ki ga je izdal KNOO. Večinoma je priložen tudi komisijski zapisnik, v katerem sta popis in cenitev zaplenjene imovine. Nekajkrat je priložena pritožba obsojenca (obrazec št. 11), v kateri dokazuje svojo slovensko narodnost, nesodelovanje z Nemci in podobno, ter spisi sodišč, ki določajo, kaj se bo z imovino zgodilo – vrnilo ali zaplenilo. To so dokumenti, ki se pojavljajo v večini spisov, poleg teh pa so v posameznih primerih naslednji dokumenti: spisi oddelka za UNI pri vladi LRS, spisi drugih resorjev LRS, mestnih upravnih resorjev itd. Gradivo o določeni osebi dobimo v različnih fondih. Glede nacionalizacij podjetij po vojni je v fondih mesta le malo gradiva. O nacionalizaciji, izvedeni po zakonu iz leta 1946 (Ur. l. FLRJ, št. 98/46), v mestnih fondih ni gradiva, ker so bili zanjo pristojni zvezni in republiški organi. Nacionalizacija podjetij, izvedena po zakonu iz leta 1948 (Ur. l. FLRJ, št. 35/48), – poimensko so posamezna nacionalizirana podjetja navedena v Uradnem listu LRS, št. 18-19 in 31/48 – je delno ohranjena v fondu Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana (LJU – 30, 115,7 tekočega metra). Spisi o nacionalizaciji podjetja so lahko tudi v fondu MLO – industrija in obrt, če je bilo podjetje pod mestno upravo, kot del spisov o poslovanju in delovanju podjetja v državni lasti.

vani pa so bili 20. avgusta 1945.³¹ Poleg federalne zaplembe komisije, katere sedež je bil v Ljubljani, so bile imenovane še štiri okrožne zaplembe komisije (za celjsko, ljubljansko, mariborsko in novomeško okrožje), tri mestne zaplembe komisije (za okrožno mesto Ljubljana ter za mesti Celje in Maribor) ter 32 okrajnih zaplembnih komisij.

V primerih zaplembe premoženja premožnejših je lastnikom le redkokdaj uspelo, da bi bila zaplemba njihovega premoženja razveljavljena, tudi če so dokazali, da je bila zaplemba neutemeljena. V takih primerih je bil interes države, da se polasti določenega gospodarskega obrata, postavljen nad načelo zakonitosti. *»Naslednje jutro, svoboda je in jaz pojdem seveda v ‚Jutro‘ - zdaj bom menda smela prevzeti dediščino, ki so mi jo stričevi družabniki po njegovi smrti odrekli? Na stopnišču pred dnevno redakcijo sem srečala dva novinarja, za katera sem vedela, da sta sodelovala v OF, in jima vsa vesela rekla, da bomo zdaj začeli skupaj delati, toda drugače. Samo pogledala sta me in zmajala z glavo, brez besed. Nenadoma sem razumela, da tukaj nimam nič več iskati. Postalo me je sram. Dedinja? Kaj neki sem si domišljala? Molče sem se obrnila in odšla domov. Niti razočarana nisem bila. Nastopil je novi čas, da, vse bo drugače, je že drugače. Saj je velik čudež, da smo še živi in zdravi dočakali konec vojne [...] Čudež, da lahko spet brez strahu diham in se veselimo prihodnosti; za vse moramo biti hvaležni, mi, ki nam je bilo podarjeno življenje, medtem ko so se mnogi drugi morali tako tragično in prezgodaj posloviti. Toda ponoči je pozvonilo, dolgo in grozeče, kakor sem že dvakrat slišala, ko so me odpeljali v ječo. Dva mlada oborožena tovariša sta prišla po mojega strica dr. Pučnika in ga odpeljala. Vedela sem, da je*

31 Objava o imenovanju tričlanskih okrajnih in okrožnih komisij ter federalne komisije za izdajo odločb o poddržavljenju nemškega imetja. Uradni list SNOS in NV Slovenije, št. 38/1945.

bil izjemno pošten in zaveden Slovenec in ni nikoli sodeloval z okupatorjem. Mar si zaznamovan že zaradi tega, ker si pripadnik meščanskega razreda?»³² Zaradi interesa, da se čim prej poddržavijo zasebna gospodarska podjetja, so v nekaterih primerih zaplembne komisije zaplenile tudi premoženje tistih oseb nemške narodnosti, za katere je bilo dokazano, da so med okupacijo aktivno sodelovale v narodnoosvobodilnem gibanju. Odlok Avnoja z dne 21. novembra 1944 je izrecno določal, da se osebam nemške narodnosti, ki so aktivno sodelovale v NOB, premoženja ne sme zapleniti. Do 30. avgusta 1945 je mestna zaplembna komisija v Ljubljani izrekla skupaj 610 zaplemb nemškega premoženja.³³

V Sloveniji je bilo do konca leta 1945 izrečenih skupaj 5183 sodnih zaplemb; od teh so jih 1583 izrekla vojaška sodišča in sodišče slovenske narodne časti, 3600 pa okrajna sodišča.³⁴ Če upoštevamo še 20.293 zaplemb, ki so jih izrekle zaplembne komisije, je bilo v Sloveniji do konca leta 1945 izrečenih skupaj 25.476 zaplemb premoženja. V letih 1945 in 1946 je bilo na območju Slovenije več kot 20.000 zaplemb nemškega premoženja, od tega v okrožju Ljubljana 1208.³⁵ Zaplenjenega premoženja kljub vestnosti sodišča ni bilo mogoče oceniti zaradi objektivnih ovir. Nekaj časa po osvoboditvi je bila uprava v rokah vojske. Ta je potrebovala veliko zaplenjenega premoženja zase. Premičnine so bile v glavnem popisane, toda sezname so pomanjkljivi, v večini primerov manjka ocenitev,

32 Mira Mihelič, *Ure mojih dni*, Založba Mladinska knjiga, ponatis. Ljubljana 2000, str. 135, 136.

33 Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1643 SNOS, predsedstvo in odseki, KUNI, fasc. 498, Zapisnik seje mestne zaplembne komisije Ljubljana z dne 30. 8. 1945.

34 Mikola, »Zaplembne premoženja v Sloveniji v letih 1945–1946«, str. 168.

35 Milko Mikola, »Arhivsko gradivo o medvojnih in povojnih zaplembah premoženja v Sloveniji«, *Arhivi*, letnik XIV, 1991, številka 1-2, str. 5.

zato je sodišče vse te predmete ocenilo približno, ne da bi jih videlo. Zlatnine, srebrnine, kristala in drugih dragocenosti niso našli, saj so jih pobegli vzeli s seboj. Na seznamu dvajsetih vil v Ljubljani, ki jih je leta 1945 zaplenila mestna zaplembna komisija in jih dala v uporabo socialističnim veljakom, najdemo tudi tri z nekdanjimi judovskimi lastniki. V vili Adolfa Mergenthalerja na Zaloški cesti je sedež dobila Ozna za Ljubljano, del vile družine Pollak v Rožni dolini je rezerviral minister Edvard Kocbek, v vilo družine Ebenspanger v Knafljevi ulici pa se je naselil predsednik slovenske vlade Boris Kidrič: *»Nikakor ni bilo treba biti obsojen, da je bil človek ob vilo. Boris Kidrič se je npr. naselil v Ebenspangerjevi vili za ljubljansko opero, ki jo je kot židovsko med vojno zaplenil gestapo, lastnica in njena mati pa sta se morali naprej stiskati v eni sobi. Pogosto so komunisti lastnino, ki so jo zaplenili nacisti, enostavno prevzeli. Artur Heller, industrijalec iz Kranja, ni nikoli dobil nazaj ne svoje tovarne ne svoje vile, ki so jo zaplenili Nemci kot židovsko imovino. V ta namen so njegovo ženo proglasili za Nemko, čeprav je bil prava Slovenka. Njihovo vilo so spremenili v otroške jaslje, kar se je nekajkrat zgodilo, da bi zakrili dejstvo, da so najboljše stvari dobili komunistični voditelji.«*³⁶

Za zavarovanje in evidenco sovražne imovine in imovine pobeglih in odsotnih oseb je bila ustanovljena Uprava narodnega imetja pri okrožnem mestu Ljubljana, pozneje imenovana Okrožna uprava narodnega imetja (OUNI). Uprava ljudske imovine za okrožno mesto Ljubljana se je 9. marca 1946 pritoževala, da je morala sama izvesti prijave na sodišče za zaplembo imovine t. i. vojnih zločincev in narodnih sovražnikov, ki so bili med vojno ustreljeni, ubiti, so umrli ali zbežali, čeprav so bili to dolžni storiti četrti ljudski odbori.³⁷ V Ljubljani je

³⁶ Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 226, 227.

³⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, MLO Ljubljana, premoženjske zadeve,

mestna zaplembna komisija delovala do 28. decembra 1946, ko so bile okrajne in okrožne zaplembne komisije ukinjene na podlagi odredbe Predsedstva vlade LRS. V tem času je komisija izdajala zaplembne odločbe in ugotavljala podatke o imovini, ki je prišla v poštev za odvzem. Zbirala je prijave ter popisovala imovino, zbirala podatke o narodnih zločincih, ubežnikih in likvidirancih ter o osebah nemškega državljanstva in nemške narodnosti. Podatke so posredovali krajevni in mestni narodnoosvobodilni odbori. Zgodbe prenekaterih so se klavrno končale: *»Neki moj prijatelj iz partizanov se je poročil z eno izmed redkih ljubljanskih Nemk. Preden je to storil, je o svojem namenu povedal nekaterim svojim prijateljem med vodilnimi osebnostmi, tako Josipu Vidmarju kot Marjanu Breclju. Oba sta rekla, da je to popolnoma v redu, saj je celo zakon, da je treba vso nemško imovino zapleniti, napravil izjemo za tiste člane nemške narodne manjšine, ki so bili poročeni z Jugoslovani. Povrh je prijateljeva bodoča žena pomagala med vojno partizanom in so ji zato dovolili, da ostane v bivši družinski vili na Bledu. Kljub temu so gospo proti koncu leta 1945 aretirali. Njen mož jo je skušal rešiti. Dosegel je le to, da so mu povedali, da jo bodo izgnali v Avstrijo, nakar se je odločil, da bo tudi sam šel za njo. Na božični večer so oba obenem s tisoči drugih Nemcev pognali čez mejo prek gora v globokem snegu.«*³⁸

Komisija je na podlagi zaplemb okrajne zaplembne komisije prevzemala imovino in jo upravljala ter izročala raznim uporabnikom. Ko je bila komisija za upravo narodne imovine konec leta 1946 ukinjena, so nekatere njene naloge prišle pod ministrstvo za finance. Delo ljubljanske mestne uprave narodne imovine (do sredine leta 1947) ponazarjajo naslednji po-

Poročilo o stanju uprave ljudske imovine za okrožno mesto Ljubljana, 9. 4. 1946.

38 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 245.

datki o dotedanjih zaplembah premoženja na območju mesta.³⁹ Mestna zaplembna komisija je izdala 2255 odločb o zaplembi nemškega imetja, od tega 119 imetnikov ni imelo premoženja, 258 odločb pa je bilo razveljavljenih. Obsojenih ali pobeglih oseb, ki jim je sodišče izreklo kazen zaplembe, je bilo 1412, od teh je bilo 340 oseb brez premoženja.⁴⁰ V Ljubljani je bilo zaplenjenih 53 večjih podjetij in več sto zgradb. Med zaplenjenimi podjetji je bilo šest bank, pet zavarovalnic, pet kemičnih, tri kovinarska, šest živilskih podjetij, dve podjetji papirne industrije, pet tiskarn in litografij, dvanajst gradbenih podjetij, pet tekstilnih podjetij in štiri lekarne.⁴¹ Večina zaplemb je bila sredi leta 1947 končana. Še vedno pa so prihajali predlogi za zaplembo premoženja oseb, ki so pobegnile, ali pa tistih, za katere so pozneje ugotovili, da so pobegnile ali da so bile likvidirane. Sodišča so bila pri izvrševanju zaplemb v velikem zaostanku, tako da so se postopki zavlekli še v petdeseta leta. Število zaplemb se je bistveno zmanjšalo šele leta 1952, vendar se tudi takrat njihovo izrekanje ni popolnoma prenehalo. Zlasti na osnovi Zakona o odvzemu državljanstva so bile izrekanje še v petdesetih in šestdesetih letih. Kazenski zakonik SFRJ pa je institut zaplembe poznal vse do leta 1990.⁴²

39 Jože Žontar, »Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja«, *Arhivi*, letnik XIII, leto 1990, številka 1-2, str. 7.

40 ZAL, MLO, premoženjske zadeve, Referat o poslovanju odseka za ljudsko imovino pri občem oddelku MLO po 15. 7. 1947.

41 *Gradivo o razvoju Ljubljane, Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, Mestni arhiv v Ljubljani, Kronika, Ljubljana 1965 (dalje *Gradivo o razvoju Ljubljane*), str. 37.

42 Kazenska represija povojnih sodišč in upravnih organov v Sloveniji je po vojni prizadela več deset tisoč posameznikov. Ker pa so bili hkrati z njimi prizadeti tudi njihovi sorodniki, lahko rečemo, da je bilo dejanskih žrtev te represije še nekajkrat več. Najbolj množični so bili kazenski postopki v obdobju julija in avgusta 1945, ko je bilo pred vojaškimi sodišči in pred Sodiščem slovenske narodne časti obsojenih več tisoč obsojencev.

Nacionalizacija

Začetek *nacionalizacije* je bil določen že v Ustavi FLRJ z dne 31. januarja 1946, s katero so bila za splošno ljudsko premoženje razglašena vsa rudna bogastva, vode, mineralne in zdravilne vode, železniški in zračni promet, pošta, telefon in radio. V obdobju t. i. patriotične nacionalizacije, ki je trajalo do decembra 1946, je poleg odlokov predsedstva Avnoja obstaja še druga pravna opora civilnim in vojaškim ustanovam pri izrekanju odločb o zaplembi. Te so potekale še na podlagi zakonov, ki so kot eno izmed kazni predvideli zaplembo imetja. Pravna podlaga so bili naslednji pravni akti: Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, Zakon o kaznovanju zločinov in postopkov zoper slovensko narodno

Do leta 1951 so bili množični sodni procesi tudi pred civilnimi sodišči. Kako množično so civilna sodišča po vojni izrekala obsojencem različne kazni, kažejo statistični podatki za leto 1947. V tem letu so obsojencem izrekla skupaj kar 14.479 kazni. Od tega so izrekla 42 smrtnih kazni, tri kazni izgube državljanstva, 1802 kazni odvzema prostosti s prisilnim delom v trajanju od enega do dvajsetih let, 2822 kazni prisilnega dela brez odvzema prostosti v trajanju od šestih mesecev do dveh let, 4505 kazni odvzema prostosti brez prisilnega dela, 859 kazni izgube političnih in posameznih državljanskih pravic, 62 kazni prepovedi opravljanja določenega dela in poklica, 17 kazni izgube državne in druge javne službe, 290 zaplemb premoženja, 3646 denarnih kazni in 493 kazni povrnitve škode ter vzgojno-poboljševalnih ukrepov. Tu je treba upoštevati še upravne kazni, ki so jih izrekli upravni organi. Tako so poverjenišтва za notranje zadeve pri okrajnih, mestnih in rajonskih izvršilnih odborih samo v letu 1949 kazen poboljševalnega dela izrekla 1111 moškim in 360 ženskam. Komisije za prekrške pri okrajnih, mestnih in rajonskih izvršilnih odborih pa so samo od julija do konca leta 1949 prisilni upravni ukrep družbeno koristnega dela izrekle 1549 osebam. V: »Pogovor z zgodovinarjem dr. Milkom Mikolo, vodjem Sektorja za popravo krivic in za narodno spravo«, *Družina*, 14. 1. 2007.

čast,⁴³ Zakon o zaplembi premoženja in izvrševanju zaplembe in z njim povezano Uredbo o likvidaciji razmerij, nastalih z zaplembo premoženja.⁴⁴ Z Zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij iz decembra 1946 so bila nacionalizirana vsa zasebna gospodarska podjetja. Z nacionalizacijo so bila v Sloveniji podržavljena skoraj vsa zasebna veletrgovska, prometna in gradbena podjetja, velik del industrije ter del trgovin in hotelskih objektov.⁴⁵ Podjetja so bila razglašena za podjetja splošnega državnega pomena ali za podjetja republiškega pomena. Večina teh podjetij je postala državna last že z zaplembami. Največje število nacionaliziranih industrijskih podjetij je bilo v okrajih Ljubljana – mesto (109 oz. 110).⁴⁶ V Ljubljani so bila že leta 1945 zaplenjena podjetja Papirnica Vevče, Saturnus, Pivovarna Union, Josip Kuneet Comp, Štora in druga. Pod prisilno državno upravo so prišla tudi podjetja tujih državljanov, ki so služila okupatorju (sekvester pomeni uradno določeno začasno upravljanje premoženja).⁴⁷ S tem je do konca leta 1946 v Sloveniji že okoli 70 odstotkov industrijskega in bančnega kapitala prešlo pod državno oblast.

Z *drugo nacionalizacijo* aprila 1948 so bila podržavljena vsa preostala industrijska podjetja, zavarovalnice, elektrarne, vinske kleti, lastnina avtomehanicov, hoteli, zasebne bolnišnice in sanatoriji ter kinematografi. Nacionalizirana podjetja so

43 Jože Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu*, Novo mesto 1992, str. 33.

44 Uradni list LRS, št. 11/351, 8. 11. 1949.

45 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, Modrijan, Ljubljana 2007, str. 369.

46 Jože Prinčič, »Druga nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij na ozemlju LR Slovenije«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. XXXII – 1992, str. 192.

47 Pri tem je treba izpostaviti, da je sekvester, ko država začasno upravlja z imovino, predvideno za razlastitev, običajen način zaščite te imovine, uporabljan v obdobjih po vojnah in prevratih.

časno prevzela ministrstva. Okrajna sodišča so lastninske pravice prenesla na državo. V ljubljanskem okraju so bila razlaščena številna podjetja, ki so dobila status državnega podjetja. Prav tako je bilo ukinjenih 542 zasebnih trgovin in 150 gostiln.⁴⁸ Na podlagi ukazov Prezidija ljudske skupščine LR Slovenije, ki so bili objavljeni v Uradnem listu LR Slovenije 28. in 30. aprila 1948, je bilo na ozemlju mesta Ljubljane nacionaliziranih 136 podjetij.⁴⁹ Pri t. i. *tretji nacionalizaciji*, uzakonjeni 10,5 leta po nacionalizaciji gospodarskih podjetij, pa so bili objekti državljanja stanovanja oziroma najemne zgradbe in gradbena zemljišča v mestih in naseljih mestnega značaja. Zaplembe oziroma prisilni odvzemi premoženja so tako močno spremenili podobo bivšega ljubljanskega okraja.

Agrarna reforma

Decembra leta 1945 se je začela z Zakonom o agrarni reformi in kolonizaciji izvajati *agrarna reforma*, ki je kot »eden največjih uspehov v izgradnji ljudske oblasti«⁵⁰ zajela zemljiška posestva bank, veleposestnikov, podjetij, delniških družb, zemljiška posestva cerkva in samostanov ter kmetije brez lastnikov (npr. pobeglih kmetov v bližnji okolici Ljubljane v Trnovem, na Lavrici, Orlah, v Črni vasi in drugod). Po Zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji iz leta 1945 je prišlo v last splošnega ljudskega premoženja od 109 posestev 590 ha zasebnih zemljišč. Večina te zemlje je bila last nekmetov, cerkva, samostanov,

48 *Gradivo o razvoju Ljubljane*, str. 38.

49 Glejte podrobno Prinčič, Jože, *Druga nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij na ozemlju LR Slovenije*, Prispevki za novejšo zgodovino XXXII – 1992, str. 197–199.

50 ZAL, LJ, IO MLO, III. plenum MLO, 29. 6. 1946, in Ur. 1. SNOS in NVS, št. 62, 19. 12. 1945, Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji.

bank in petih veleposestnikov. Od kmečkih posestev je prišlo samo eno pod agrarno reformo. Sodno je bilo zaplenjenih 287 ha v skupno 162 primerih. V Ljubljani je tako prešlo v t. i. socialistični sektor lastnine 491 ha zemlje, po drugih zakonih pa je bilo zaplenjenih še 337 ha zemlje.⁵¹ Po agrarni reformi in zaplembah je torej v last splošnega ljudskega premoženja prešlo skupaj 877 ha, od tega 157 ha njiv.⁵²

Nova elita

S popolno notranjepolitično zmago partije, z obračunom z meščanskim elementom, družbenimi spremembami je prišlo do zamenjave tudi v tistem delu slovenske oziroma ljubljanske socialne podobe, ki je pripadala najvišjemu sloju – t. i. elite. Čeprav je partija odločno in skoraj prizadeto nastopala zoper pojav sleherne elite, pa je bilo že v prvih dneh po koncu vojne jasno, da je predvojno elito, sestavljeno iz bogatega meščanstva (podjetnikov, trgovcev, bančnikov, veleposestnikov, aristokratov, hotelirjev, izobražencev itd.), politikov in duhovništva, zamenjala nova socialna plast, katere skupno vezivo so bili članstvo v partiji, partizanska izkušnja, ideološka monolitnost in zasedanje najvišjih mest v politiki in gospodarstvu, torej centrov moči. Elita sicer pomeni izbranost, posebnost, ki jo kot izbranca dviguje nad povprečje tistega družbenega okolja, iz katerega izhaja, in je pojmovno v nasprotju s partijsko pojmovano enakostjo ter izziv partijski oblasti, zato je razumljivo, da je partija elitizem preganjala kot posebno nevaren družbeni

51 *Gradivo o razvoju Ljubljane, Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955*, Mestni arhiv v Ljubljani, Kronika, Ljubljana, 1965, str. 37.

52 Prav tam.

pojav.⁵³ Elita je ne samo za partijsko enakost, ampak za splošno pojmovanje enakovrednosti vseh ljudi izziv, ki se upira njihovemu samospoštovanju. Njen obstoj dokazuje, da dejansko nismo vsi enaki, in priznanje elite je skoraj nekakšno priznanje poraza lastne podobe enakovrednosti.⁵⁴

Revolucionarni modul z razredno vojno je na eni strani skušal uničiti dotedanjo razredno strukturo, namesto nje pa je vzpostavil vladavino »novega razreda« nad družbo, kot jo je poimenoval visok partijski funkcionar Milovan Đilas. Z novim razredom je poimenoval vladajočo strukturo, ki so jo vzpostavile Zveza komunistov Jugoslavije oz. Komunistična partija Jugoslavije in njene republiške organizacije. Komunistična revolucija je v zgodovini »prva, v kateri sami revolucionarji ne samo, da ne izginejo s političnega odra z njeno zmago, ampak, tudi če se ne osvobodijo revolucionarnih iluzij, s skrajno praktičnim smislom gradijo družbene odnose, ki so povsem nasprotni tistim, v katere so verjeli in jih obljubljali.«⁵⁵ Ta srednji razred je nastal proti koncu petdesetih in na začetku šestdesetih let. To je bil sloj, ki si je lahko zgradil solidno materialno bazo in čisto nov socialni status, ki ni bil umerjen po starem meščanstvu. To je bil novi srednji sloj, ki se je razvijal, se razširjal in dosegel precejšen obseg. Tak način življenja – avtomobili, potovanja v tujino, hišice na morju – se je razlikoval od starega meščanstva, saj je bil že tehnično opremljen.⁵⁶ Ta novi srednji sloj je izrazito bolj praktično usmerjen in nima več klasične izobrazbe, ki jo je imelo staro meščanstvo. To je bila drugačna kultura. Novi

53 Bučar, *Slovenci in prihodnost*, str. 194.

54 Prav tam, str. 195.

55 Jože Dežman, »O rodu in preporodu«, V: *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*, Mohorjeva založba Celovec, Ljubljana, 2008, str. 5.

56 <https://siol.net/novice/siol/janko-kos-avtobiografijo-je-treba-pisati-tako-da-je-rahlo-delikatna-24673>, 30. 1. 2018.

srednji sloj se je dejansko navezoval na kulturo ameriškega tipa, od televizije do filma in glasbe.⁵⁷

V boljšem položaju so bili vodilni ljudje, ki so se v glavnem vselili v zaplenjene vile ali stanovanja. Nekateri od teh so imeli tudi avtomobil. Večina ljudi je hodila peš ali s kolesi, zato so ljudje v šali rekli, da je avto »prevozno sredstvo, s katerim se vozi delovno ljudstvo po svojih predstavnikih«. ⁵⁸ Predvojno meščanstvo z avtomobili ni bilo posebno preskrbljeno, od predvojnih družin je avtomobil imela le kakšna. ⁵⁹ »Razen za vile so se komunistični voditelji zelo zanimali za avtomobile. Ob partijskih konferencah je bilo mogoče videti zbrane pred stavbo, v kateri je bila konferenca, vse boljše avtomobile v Ljubljani, tako npr. pred Slavijo ali pred bivšo Trgovsko zbornico, kjer je bil Centralni komite. Prav leta po vojni je bil v prometu komaj kak avto, razen tistih, s katerimi so se vozili partijski voditelji.« ⁶⁰

Tisto meščansko jedro (z opozicijskimi ali na videz nevtralnimi intelektualci), ki je še ostalo, je bilo prešibko, da bi preneslo naval s podeželja. Pravi ljubljanski meščani, tisti z zasebno lastnino ali pa z aristokratskimi manirami, so seveda nad prihajajočim socializmom molče obupavali. Posledice tega se izkazujejo tako v materialnem kot socialnem in duhovnem življenju prebivalcev Ljubljane. »Pa kdo od množice povojnih priseljencev, ki so v stotisočih prekrili tistih ubogih 50.000 Ljubljančanov, od katerih jih danes živi v mestu morda še 10.000, bi se zmenil za mestno ali meščansko kulturo in njeno ohranjanje. S seboj so prinesli vas, čutijo se še danes navezani nanjo, o čemer

57 Prav tam.

58 Repe, *Podobe iz življenja Slovencev v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni*, str. 21.

59 <https://siol.net/novice/siol/janko-kos-avtobiografijo-je-treba-pisati-tako-da-je-rahlo-delikatna-24673>, 30. 1. 2018.

60 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992, str. 227.

nam pričajo dolge sobotne ali nedeljske kolone avtomobilov. S tem dokazujejo svojo navezanost ne na mesto, njegove pomnike in tradicijo, pač pa na svoj rodni kraj in so to prenesli tudi na svoje potomce.«⁶¹ Povojna devastacija iz meščanskega zornega kota je povzročila močno upočasnitev individuacijskega procesa.⁶² »Tako po vojni se je ustvarila dinamika in mesto je živelo bolj urejeno in dinamično. V Ljubljano so prišli ljudje s podeželja, imeli so druge vrednote kot prej meščansko prebivalstvo, stare meščanske ljubljanske družine so se ali same izselile ali pa jih je izselila nova oblast. Ni bilo več buržoazije, imeli smo dosti razvit višji srednji sloj in temu so zaplenili imetje, not so prišli ljudje, ki niso bili Ljubljančani, to je bil tuj element v Ljubljani. Ni bilo več promenad, ampak to je razgnalo ljudi na promenadi, smo se vsi poznali, pol pa se je to razbilo.«⁶³ Staro meščanstvo, če ni bilo popolnoma razlaščno, je deloma še kar obstalo. Pa tudi, kolikor ga je še bilo, je vzdrževalo svoj stari status. Še zmeraj je ohranilo življenjski slog ali željo biti nekaj boljšega. Ob tem je zrasla plast funkcionarjev komunistične partije; ta si je zgradila poseben svet, ki je bil višji, ampak ni hotel veljati za meščanskega. To je bila simbioza nečesa, kar je spominjalo na staro meščanstvo, hkrati pa je hotelo biti na nov način politično reprezentativno.⁶⁴

61 Tomaž Weber, *150 zgodb Ljubljančana (1910–2002)*, samozaložba, Ljubljana 2004, str. 237.

62 Ovsec, *O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej – psihološkem pojmu*.

63 Moje ulice, radijska oddaja, Radio Študent in Val 202, 2010–2016, Moje ulice, petič: Stane Saksida, transkripcija, dostopno na <http://old.radiostudent.si/article.php?sid=24314>, 30. 1. 2018.

64 <https://siol.net/novice/siol/janko-kos-avtobiografijo-je-treba-pisati-tako-da-je-rahlo-delikatna-24673>, 30. 1. 2018.

Povzetek

Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) je kot glavna sila nove, revolucionarne oblasti po drugi svetovni vojni sprejela številne ukrepe, s katerimi je v skladu z lastno vizijo, vendar po vzoru sovjetskih izkušenj, gradila »novo državo« in »novo družbo«. Graditev »novega« je temeljila na rušenju »starega«, v središču tega pa je bilo t. i. meščanstvo s svojimi pogledi na ureditev države in družbe. Med drugo svetovno vojno se je meščanstvo razdelilo. En del se je vključil v boj proti komunistom in ga tudi vodil, drugi del pa je bil na strani partizanskega gibanja. Ne glede na to so bili med Titovo vladavino oboji ena glavnih tarč razrednega boja. Meščanstvo je postalo osovražen pojem in zasmehovano, njegovi pripadniki pa so bili razredni sovražniki. Socializem je v meščanstvu spoznal najhujšega razrednega sovražnika in temu primerno proti njemu tudi ukrepal. Ljubljansko meščanstvo je bilo preganjano, razlašeno in stigmatizirano. Z revolucionarnimi ukrepi (kot so zunajsodni poboji, sodni procesi, kadrovske čistke in nacionalizacija premoženja) je bila izvedena »epuracija« ljubljanskega prebivalstva, ki je predstavljala obračun z domnevnimi ali resničnimi kolaboranti in razrednimi nasprotniki. Oblast je skušala z zaplembo premoženja, s preprečevanjem zasebne gospodarske dejavnosti in političnim izključevanjem uničiti meščanstvo. Meščanstvo in t. i. meščanske vrednote so bile najprej nezaželene, nato postavljene na stranski tir in sčasoma skoraj docela izničene. Stare vrednote, tradicije in običaje so uničili do tolikšne mere, da so večinoma propadle in zamrle. Po vojni so mnoge pobili, pozaprlji, številni so se izselili, druge so razlastili, nekateri so vstopili v partijo in s tem (nekateri tudi nehote) izdali meščansko tradicijo, z njo pa predvsem smisel meščanske etike, ki pomeni individualizem in liberalizem. Posledice povojnega uničenja meščanstva se kažejo še danes,

čprav je socialistična elita začela prevzemati njegove vrednote in načine vedenja. Obdobje socializma pomeni pravzaprav konec meščanstva in njegovih vrednot. Za določene kvalitete ni bilo več institucionalne (npr. ekonomske, pravne) podpore, ki meščanstvo omogoča.

Breaking Off the Old and Creating a New Elite

Summary

After the war, the Communist Party of Yugoslavia (CPY), being the driving force of a new revolutionary authority, took many measures that enabled it to build a “new country” and “new society” on the model of Soviet examples but still in accordance with the Party’s vision. Building “the new” was based on destroying “the old”; the latter was centred around the so-called bourgeoisie and its views on the structure of country and society. The bourgeoisie was divided into two parts during the Second World War. The first part joined and led the fight against communists, whereas the second one was on the side of the Partisan movement. Regardless, both sides were one of the main targets of the class struggle during Tito’s rule. The bourgeoisie was detested and mocked, its members were class enemies. Socialism considered the bourgeoisie its worst class enemy and took action against it accordingly. The members of Ljubljana’s bourgeoisie were persecuted, disowned and stigmatised. Through revolutionary measures (such as extrajudicial killings, trials, staff purges and nationalisation), the “epuration” of Ljubljana’s population was conducted; the epuration represented confronting alleged and actual collaborators and class enemies. Authorities attempted to destroy the bourgeoisie through confiscation of property, preventing private economic activity, and political exclusion. The bourgeoisie and the so-called bourgeois values were initially unwanted, then set aside and eventually almost eliminated. Old values, traditions

and customs were mostly destroyed to the point of ruin and oblivion. After the war, many members of the bourgeoisie were killed or imprisoned, many emigrated, others were disowned while some joined the Party and thus (sometimes unintentionally) betrayed the bourgeois tradition; this included bourgeois ethics which represented individualism and liberalism. The consequences of the post-war destruction of the bourgeoisie are still evident today, even though the socialist elite has begun to take over their values and behaviours. The period of socialism marks the end of the bourgeoisie and its values. Certain qualities (e.g. economic and legal) lost the institutional support provided by the bourgeoisie.

In memoriam

Tamara Griesser Pečar

In memoriam Anton Drobnič
(1928–2018)

Anton Drobnič je bil prvi generalni javni tožilec samostojne Slovenije. Svoj mandat je nastopil, še preden se je Slovenija osamosvojila. Tedanja slovenska skupščina ga je izvolila na predlog Demosa oktobra 1990, službo pa je nastopil 3. decembra 1990. Takoj se je formiral odpor, o čemer pričajo številna pisma bralcev. Nasprotnike je motilo predvsem, da je bil domobranec in soustanovitelj Nove slovenske zaveze. Drobnič je v uvodniku prve številke revije *Zaveza* na kratko orisal zgodovinsko dogajanje med drugo svetovno vojno na slovenskih tleh. Navedel je, da je odpor proti okupatorju najprej začela demokratična (tradicionalna) stran, da je »*demokratsko zastavljen vseslovenski odpor proti okupatorju [...] zavrla revolucija, ki jo je na narodnem pogorišču zasnovala in izvedla Komunistična partija Slovenije - zvesta članica Kominterne*«, da je bila Protiimperialistična fronta usmerjena proti zahodnim imperialistom takratnih zaveznikov iz pakta Hitler-Stalin, da se je šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo preimenovala v Osvobodilno fronto, da so si »*komunisti prisvojili izključno pravico do boja proti okupatorju in vse, ki se ne bi pokorili*

temu monopolu, razglasili za narodne izdajalce«. Pisal je še o Slovenski legiji, vaških stražah, Slovenski zavezi, Narodnem odboru, o umiku domobrancev na Koroško in njihovem pokolu.¹ Taka razlaga preteklosti je nasprotovala tedanji uradni interpretaciji zgodovinskega dogajanja, saj je bilo zgodovinske propagandno sredstvo totalitarnega komunističnega režima. Kar 32.000 podpisnikov s predsednikom predsedstva Milanom Kučanom na čelu je zato podpisalo peticijo, v kateri so zahtevali Drobničovo odstavitev in Peter Bekeš,² delegat v družbenopolitičnem zboru, je nekaj dni pred osamosvojitvijo, 19. junija 1991, podal pobudo za njegovo razrešitev.³ Drobnič je ostal generalni javni tožilec vse do konca leta 1998, napadi nanj pa so se nadaljevali ne samo do takrat, ampak tudi po njegovi upokojitvi. Umrli je 18. januarja 2018.

Anton Drobnič se je rodil 20. aprila 1928 na Blokah na Notranjskem, v kmečki družini. Jeseni 1940 je prišel v klasično gimnazijo v Ljubljani. Šolanje je prekinil jeseni 1944, ko se je, star komaj 16 let, skupaj z bratom priključil slovenskim domobrancem. Z njimi se je maja 1945 umaknil na Koroško in pristal v taborišču Vetrinj. Angleži so ga z domobranci izročili Jugoslaviji konec maja. Pristal je v taborišču Šentvid, kjer je doživljal grozote. Izpuščen je bil avgusta 1945. Leto dni ni smel nadaljevati šolanja in šele jeseni 1946 je bil ponovno v klasični gimnaziji v Ljubljani. Tam je spoznal tudi svojo ženo Lidijo, ki je kot on postala pravnica. Jeseni 1949 je bil aretiran, ker je bil član ilegalne organizacije krščanskodemokratske mladine, katere cilj je bil, da se Slovenija odcepi od Jugoslavije na demo-

1 Tone Drobnič »Slovenska zaveza«, *Zaveza*, št. 1, 20. 4. 1991, str. 1, 2.

2 Peter Bekeš je bil na zadnjem kongresu Zveze komunistov Slovenije izvoljen za člana centralnega komiteja in za člana predsedstva CK. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1003930/>, pridobljeno 22. 3. 2018.

3 http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36873/Porocevalc_1991-07-25_21.pdf, pridobljeno 15. 3. 2018.

kratičen način. Obsojen je bil na leto dni družbenokoristnega dela, prav tako kot njegova bodoča žena.

Po prestanem prisilnem delu je Drobnič končal gimnazijo in študiral pravo na ljubljanski pravni fakulteti, kjer je leta 1955 diplomiral. Nato je bil pravni referent na Državnem zavarovalnem zavodu, Direkciji za SR Slovenijo v Ljubljani, od leta 1967 je vodil pravne posle pri ustanovitvi zavarovalnice Sava in nato pri ustanovitvi pozavarovalnice, bil je višji svetnik in je opravljal delo pomočnika in namestnika generalnega direktorja ter vodje splošnega sektorja, kratko obdobje je tudi predaval kot eksterni predavatelj za zavarovalno pravo na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Leta 1969 je opravil pravosodni izpit in je od konca leta 1976 vse do izvolitve za generalnega državnega tožilca deloval kot samostojni odvetnik. Po upokojitvi leta 1998 je bil dolgoletni predsednik Nove slovenske zaveze. Bil je tudi skupaj z Jožetom Dežmanom in drugimi soustanovitelj ustanove Memores, ki si je za cilj zastavila, da bo pomagala pri odkrivanju, prekopu in identifikaciji posmrtnih ostankov žrtev vojne in revolucije v Sloveniji in tujini. Svoje delo je videl kot neke vrste poslanstvo: »Že pred padcem komunizma in osamosvojitvijo Slovenije sem svoje preživele prijatelje in znance opozoril, da nismo ostali živi kar tako brez smisla in dolžnosti, ampak nas je Bog rešil tedanje krute smrti zato, da bomo pričali o resnici. Pa tudi na to, naj ne pričakujemo priznanja ali celo nagrade, ampak nasprotovanje in blatenje vse do smrti. Res so nekateri oblateni že odšli, druge nas ne čaka nič boljšega, a vendar je treba vztrajno in neomajno pričati o resnici. Tudi sam se trudim spoznati in govoriti resnico, tudi kaj narediti, da bi resnico lažje spoznali še drugi. Uspeha ni veliko, ga pa vendarle je vsaj toliko, da moje delo ni bilo zaman.«⁴

4 »Miselná lenoba je za resnico uničujoča. Pogovor z Antonom Drobničem,

Drobnič je svoje delo kot generalni javni tožilec skiciral tako: »*Odkrivanje medvojnih in povojnih zločinov in pregon storilcev sta bila poleg postavitve in ureditve državnega tožilstva samostojne Slovenije moja prva skrb. Zato sem takoj zahteval, naj tožilci od pristojnih kriminalističnih služb zahtevajo temeljito in vsestransko raziskavo vseh vojnih zločinov.*«⁵ Kot je sam pripovedoval, so bili državni organi, vključno z ministri in s kriminalistično službo, kljub obljubam bolj ali manj povsem neaktivni. Možnosti za pregon vojnih zločincev so bile takrat zelo slabe, kar je pojasnil v intervjuju v *Zavezi* leta 2014: »*Glavna ovira so bili ljudje tako v policiji kot v tožilstvu in na sodiščih. Ti so z redkimi izjemami ostali isti tako po miselnosti, znanju in navadah – ‘moralno-politično kvalificirani’ komunisti, ki si, kot bi rekel zadnji vodja komunistične diktature v Sloveniji, kazenskega pregona partizanskih zločincev intimno niso mogli niti zamisliti. Po tedanjih zakonih je policija usmerjala tožilstvo in ne obratno, kot velja sedaj. Zato so bili za pregon najbolj pomembni policisti in njihovi voditelji, zlasti ministri in vodje kriminalistične službe.*«⁶ Ker je kraja družbenega premoženja vedno bolj naraščala, je Drobnič leta 1996 ustanovil tudi skupino državnih tožilcev za posebne zadeve, ki je začela preganjati gospodarski in organizirani kriminal na Slovenskem. Na čelo te je postavil poznejšo generalno javno tožilko Barbaro Brezigar.⁷

prvim slovenskim generalnim državnim tožilcem in dolgoletnim predsednikom Nove slovenske zaveze«, *Zaveza*, št. 93, 2014, str. 52.

- 5 Metod Brlec, »*Komunisti so bili teroristi*«. Pogovor z Antonom Drobničem«, *Demokracija*, 25. 10. 2001, str. 37.
- 6 »*Pogovor z Antonom Drobničem, prvim slovenskim generalnim državnim tožilcem in dolgoletnim predsednikom Nove Slovenske zaveze*«, *Zaveza*, št. 93, str. 47, 48.
- 7 Drobničeva naslednica, Zdenka Cerar, je tej skupini odvzela pooblastila za raziskovanje povojnih pobojev.

Na ustavnem sodišču je Drobnič izpodbijal nekatere zakone iz leta 1945, tako Zakon o konfiskaciji, pa Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo,⁸ kjer ni bil uspešen. Pritrdil pa mu je sodnik dr. Lovro Šturm, ki je napisal odklonilno ločeno mnenje.⁹ Spodbijal je uspešno tudi Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast.¹⁰ Drobnič je zahteval tudi ustavno presojo Uredbe o vojaških sodiščih, ki je izvirala iz leta 1944. Ustavno sodišče je temu le delno ugodilo. V odločbi je zapisalo, da se »[v] Republiki Sloveniji [...] ne uporabljajo tiste določbe Uredbe o vojaških sodiščih z dne 24. maja 1944, ki so bile že v času nastanka in uporabe Uredbe v nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, in so tudi v nasprotju z ustavo Republike Slovenije«.¹¹

Najodmevnejša zadeva, ki se je že takoj na začetku mandata lotil, je bilo prizadevanje za obnovo Rožmanovega procesa. Vojaško sodišče je na montiranem procesu ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v odsotnosti avgusta 1946 obsodilo na 18 let odvzema prostosti s prisilnim delom, na pet let izgube političnih in državljanskih pravic ter odvzem premoženja, po pritožbi pa mu je bilo odvzeto še državljanstvo. Prav takrat, ko je Drobnič pripravljal obnovo procesa, sem ga spoznala in zadevo spremljala do konca. Povabil me je na razgovor in me prosil, da napišem zgodovinsko ekspertizo. Drobniču je šlo za to, da se ne ugotovijo samo številne procesne napake, kar je potem bilo nedvoumno ugotovljeno v postopku za varstvo zakonitosti, temveč za to, da pride na dan zgodovinska resnica in da se razkrijejo manipulacije in potvorbe pri procesu leta 1946. Drugo ekspertizo je pripravil dr. France M. Dolinar. Od

8 *Uradni list DFJ*, št. 66/45, in *Uradni list FLRJ*, št. 59/46.

9 U-I-247/96, 22. 10. 1998.

10 To je bil zakon, ki je bil objavljen v *Uradnem listu SNOS in NVS*, št. 7/45. U-I-248/96, 30. 9. 1998.

11 U-I-6/93, 1.4.1994, OdlUS III, 33.

vsega začetka so bile težave. Temeljno sodišče je za obnovo kazenskega spisa, kar bi v normalnih razmerah lahko trajalo samo nekaj dni, potrebovalo kar tri leta. Nobenega interesa ni bilo, da se ta proces razveljavi. Drobnič je moral tudi intervenirati, da sva s kolegom Dolinarjem dobila vpogled v arhivsko gradivo tajne policije.

Kar trikrat je Okrožno sodišče v Ljubljani (1996, 1998, 2003) zavrnilo obnovo procesa, in sicer s podobnimi argumenti kot revolucionarno sodišče leta 1946, enačilo je »boj proti komunizmu« s »prostovoljno kolaboracijo«, sodniki Višjega sodišča v Ljubljani pa so odločbo nižjega sodišča dvakrat razveljavili, tretjo konec aprila 2004 pa potrdili, tako da je bila zahteva pravnomočno zavrnjena. Okrožno sodišče je zavračalo nove dokaze, nova zgodovinska dela in ekspertize in svoje ugotovitve utemeljevalo z ugotovitvami komunističnega zgodovinopisja. Pri tem pa je sodišče delno izbiralo tudi različne možnosti zavlačevanja in trikov. Sklep okrožnega sodišča z datumom 25. septembra 1996 je bil dostavljen generalnemu državnemu tožilcu Drobničju 30. decembra 1996, več kot tri mesece pozneje. Tožilstvo je imelo možnost vložiti pritožbo v roku treh delovnih dni.¹² Podobno se je zgodilo tudi po drugi sodbi. Drobnič je tako rekoč silvestroval na tožilstvu, da mu je uspelo pripraviti pritožbo v zakonitem roku. Zgovorno je tudi, da je Rožman šele v tretjem postopku na okrožnem sodišču dobil ob stran zagovornico. To je bila odvetnica srbske narodnosti, zaposlena pri vojski, ki o polpretekli slovenski zgodovini ni imela pojma in se z njo po lastni izjavi tudi ni nameravala ukvarjati. Ker je bila obnova procesa po tretji obravnavi na Okrožnem

12 Več o Rožmanovem procesu vse do razveljavitve: Marija Čipić Rehar, France M. Dolinar, Tamara Griesser Pečar, Blaž Otrin, Julijana Visočnik, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, Družina, Ljubljana 2009; Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar, *Rožmanov proces*, Družina, Ljubljana 1996.

sodišču v Ljubljani dokončno zavrnjena, je Drobnič, preden mu je potekel mandat, 6. novembra 1998 vložil še zahtevo za varstvo zakonitosti, ki jo je njegova naslednica, generalna državna tožilka Zdenka Cerar, takoj po svojem nastopu umaknila z nepravnim argumentom, da ni v interesu države.

Vendar Drobnič tudi po upokojitvi ni prenehal. S hčerko, odvetnico Lidijo Grbec, je pripravil novo zahtevo za varstvo zakonitosti, ki jo je Lidija Grbec v imenu nadškofa Alojzija Urana vložila konec decembra 2005. Medtem se je namreč spremenila zakonodaja in je za duhovnike in redovnike registriranih verskih skupnosti lahko vložil zahtevo zakoniti zastopnik verske skupnosti, v tem primeru ljubljanska nadškofija. Okrožno sodišče v Ljubljani je leta 2009 ustavilo kazenski postopek zoper dr. Gregorija Rožmana, ljubljanskega škofa, analogno pa tudi zoper dr. Miho Kreka, bivšega ministra jugoslovanske vlade v emigraciji, ker je Vrhovno sodišče Republike Slovenije 1. oktobra 2007 ugodilo zahtevi za varstvo zakonitosti.

Pridružimo se oceni Bogomirja Štefaniča o Drobniču v *Zavezi*: »Njegov poziv k dejavni državljanski drži in zgled demokratične jasnosti, ki nam ga je zapustil z lastnim ravnanjem, ostajata velik izziv in vabilo k spremembam v slovenski družbi.«¹³

13 »Zgled demokratične jasnosti«, *Zaveza*, št. 107, str. 52.

R e c e n z i j e

Jože Mihevc,
Skozi taborišča do sreče,
zbirka Zapisi iz zdomstva,
Mladika, Trst 2018

Pred kratkim je izšla knjiga spominov *Skozi taborišča do sreče*, ki jo je napisal 95-letni Jože Mihevc iz Toronta. Gre za zanimivo branje na 255 straneh, ki je opremljeno tudi s slikovnim gradivom iz zasebnih zbirk. Knjigo je izdala tržaška založba Mladika, izšla pa je kot tretja publikacija v zbirki *Zapisi iz zdomstva*. Urednik zbirke je znani tržaški časnikar in publicist Ivo Jevnikar. Pred tem so v omenjeni zbirki že izšli spomini prof. Alojzija Geržiniča iz Argentine *Od Save do Srebrne reke* (2015) in časnikarja Pavleta Borštnika iz ZDA *Moj čas* (2016).

Tudi tretja knjiga iz zbirke je posvečena slovenskemu izseljenstvu, saj je njen avtor iz Kanade. Pravzaprav gre za glavnega avtorja Jožeta Mihevca, sicer rojenega leta 1923 v Hruševju pri Postojni, ki pa je ob koncu druge svetovne vojne zapustil domovino. Njegovi spomini so že izšli v samozaložbi, v angleščini, pod naslovom *Memories of Days Gone By*. Toda tokratna izdaja knjige ima svojo predzgodovino, kajti Jože Mihevc je o zgodnjih obdobjih svojega življenja pred dobrimi dvajsetimi leti najprej pisal v slovenščini. Nato sta jih skupaj s hčerko Anico prevedla

v angleščino, izšli so v samozaložbi v dveh knjižnih izdajah (2005 in 2006) v Torontu. Angleški izdaji, sicer povsem enaki, sta se končali s prihodom Jožeta Mihevc v Kanado. Toda iz angleščine so te spomine prevedli nazaj v slovenščino, delo je opravila mag. Andreja Mele iz Cerknice. Tudi ta prevod je imel svoj smisel, kajti namenjen je bil bratu Tonetu Mihevcu, ki je ostal v Sloveniji in je na stara leta zaradi bolezni popolnoma oslepel. Tako so mu jih lahko brali.

Te spomine je v roke dobila upokojena knjižničarka in zgodovinarica dr. Rozina Švent iz Ljubljane, ki jih je razširila s pričevanji Jožetove sestre Milke Mihevc Koščak (rojene 1925) in že omenjenega brata Toneta Mihevc (1921–2013). Tako so v tej knjigi pravzaprav združene tri zgodbe – Jožeta, Milke in Toneta Mihevc. Urednica Rozina Švent je v tokratno izdajo vključila tudi zapis o dveh Jožetovih obiskih v domovini, opis njegovega življenja v Kanadi in več njegovih pisem. Za obogatitev Tonetove pripovedi je knjigi dodala še odlomek iz pričevanja duhovnika dr. Janeza Zdešarja o taborišču Teharje, za obogatitev Milkine pripovedi pa zapis dr. Marijana Marolta o italijanskih begunskih taboriščih Senigallia in Barletta. Poskrbela je tudi za uvod in opombe v knjigi.

Pred bralcem je zanimiva zgodba o hudih preizkušnjah treh otrok iz notranjske kmečke družine Mihevc. V zgodnji mladosti so njeni člani doživeli italijansko raznarodovanje na Primorskem, ki je po prvi svetovni vojni pripadla Italiji. Družina Mihevc se je leta 1931 preselila čez mejo v Jugoslavijo, novo domovanje je našla v Cerknici. Živeli so v revščini, v osebno življenje pa so usodno zarezali okupacija, odpor in revolucija med drugo svetovno vojno.

Maja 1945 so se vsi trije podali proti Avstriji. Jože je šel skozi avstrijska, Milka pa skozi italijanska begunska taborišča. Najstarejši, Tone, je bil kot domobranec vrnjen v Jugoslavijo in je srečno preživel taborišče v Teharju. Jože in Milka sta se

nato izselila v Kanado, Tone pa se je iz taborišča vrnil domov na Notranjsko, kjer je živel do smrti. Zanimivo je, da je šla v zdomstvo tudi njihova najstarejša sestra Ivanka Mihevc Lovko (1914–2002), in sicer v ZDA, vendar njenega pričevanja nimamo.

Zapisi Jožeta Mihevca najprej prikažejo skromen dom notranjske družine v obdobju med obema vojna, hkrati pa bralcu približajo navade in običaje iz tistih časov. Pisec posebej popiše razgibano družbeno in kulturno življenje na slovenskem podeželju. Jože je bil med vojno doma le krajši čas pri domobrancih, nato se je zaposlil kot mehanik na železnici v Ljubljani, živel je v Vajeniškem domu, politično se ni udeleževal. Domov je hodil zgolj na obiske. Nekaj dni pred koncem vojne, 4. maja 1945, ko je bil ravno doma v Cerknici, se je odpravil na pot s cerkniškimi znanci. Odšli naj bi zgolj začasno, morda za štirinajst dni, dokler se razmere ne uredijo. Mihevčevi so veljali za protipartizansko družino, zato so se bali za življenje. Jožeta in njegovo skupino je pot najprej vodila do Ljubljane in potem naprej proti Ljubelju, končno nastanitev pa je našel v Vetrinju na Koroškem. Tam je ostal do razselitve tega taborišča ob koncu junija 1945. Sledila je preselitev v taborišče Peggetz pri Lienzu, po ukinitvi tudi tega taborišča novembra 1946 je bil Jože preseljen v taborišče Spittal ob Dravi, delo pa si je poiskal v Fragantu. Od tam se je leta 1948 z ladjo Saturnia prek Genove izselil v Kanado. Najprej je začel s trdim delom na kanadski kmetiji, da je odplačal dolg do sponzorjev za pot čez ocean. Njegova begunska zgodba je tipična pripoved o mladem fantu, ki se je iz strahu pred revolucionarnim nasiljem umaknil iz domovine, preživel begunska taborišča v Avstriji, izkusil tamkajšnjo slovensko organiziranost in naposled odšel v širni svet, kjer si je ustvaril novo življenje. Kmalu je spoznal, da pot nazaj v domovino ni več mogoča, in tako je s podjetnostjo uspešno pognal korenine v Torontu. Poročil se je z Anico Zorc,

si ustvaril družino in dejavno deloval v slovenskih društvih v Torontu. Njun sin dr. Joe Mihevc, dr. teologije in etike, je dolgoletni občinski svetnik v Torontu.

Dodatno vrednost knjige pa predstavljajo še zapisi Milke Mihevc, ki se je v Cerknici izučila za trgovko. Od doma se je odpravila istega dne kot brat Jože. Njen razlog za odhod, zapisan tudi v knjigi, je preprost in značilen za številne slovenske begunce iz tistega časa: »Vse, kar smo videli, slišali in doživljali vsa leta vojne in revolucije, je bilo dovolj jasno tisto majsko jutro leta 1945: konec vojne nam ne prinaša svobode.« Tudi ona se je odpravila v Vetrinj, kjer je živela s t. i. cerkniško skupino, od tam pa v begunska taborišča v Italiji (Monigo, Forli, Senigallia, Barletta). Leta 1947 se je v Barletti poročila s Francetom Koščakom. Kljub temu da je bila Milka že noseča in bi praviloma ne smela na tvegano pot čez ocean, jima je judovski zdravnik izdal ustrezne dokumente za potovanje. Spomladi 1948 sta se odselila v Kanado, kjer sta si ustvarila lasten dom.

Ostane nam še, da predstavimo usodo najstarejšega med njimi, Toneta (Antona) Mihevca, po poklicu mehanika in šoferja. Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 so ga mobilizirali partizani, pristal je v Šercerjevi brigadi. Na začetku leta 1945 se je pridružil domobrancem na Gorenjskem in se z njimi ob koncu vojne tudi umaknil na Koroško. Njegova enota je bila 30. maja 1945 v Pliberku predana partizanom, odpeljali so jih na Teharje. Tam so Toneta uvrstili v skupino B, torej med tiste, ki so se domobrancem priključili v letu 1945. Imel je srečo, da je preživel teharsko maltretiranje, pomanjkanje in umiranje, večina domobrancev iz njegove enote je bila namreč pobita. Živel je v neprestanem strahu, ko je opazoval odvažanje soborcev na morišča. Na začetku avgusta 1945 je Tone dočakal amnestijo, psihično in fizično izmučen se je vrnil domov. Leta 1950 se je poročil in si ustvaril družino. Toda vedno je ostal zaznamovan kot nekdanji domobranec. Njegova zgodba, naj-

bolj žalostna v tej knjigi, je hkrati tudi najkrajša. Tone o svojih medvojnih doživetjih ni veliko pripovedoval, njegovo zgodbo je zapisal brat Jože.

Skozi taborišča do sreče je vsekakor zanimiva knjiga, ki se jo spleča vzeti v roke, saj na zanimiv način, tudi z občutkom za podrobnosti, pripoveduje žalostno slovensko zgodbo iz časov težkih preizkušenj, toda tokrat z vsestransko srečnim koncem. Spomini, življenjske zgodbe in drugi ustni viri namreč niso le zanimivo branje. So tudi pomembno gradivo za preučevanje preteklosti. Njihov pomen je v odkrivanju pogleda »navadnih« ljudi. Z njimi spoznamo, kako so oni doživljali določen prostor in čas, kako so vrednotili družbeno okolje okoli sebe in kaj je vplivalo na njihove odločitve. Pogosto s temi viri dobimo informacije, ki jih v arhivih ne moremo zaslediti.

Izdajatelju, založbi Mladika, pa gre vse priznanje za osnivanje zbirke ter objavljanje spominov iz izseljenstva in zdomstva. Odlična ideja, ki je v pomoč pri uspešni izgradnji skupnega slovenskega kulturnega prostora.

Renato Podbersič

Zdenko Roter, Pravi obraz.
Neizbrisna znamenja resničnosti,
Sever & Sever, Ljubljana 2017

Naslov avtobiografskega zapisa dr. Zdenka Roterja *Pravi obraz* naj bi bralcu sugeriral, da bo v njem odkril nekaj, kar je zaman iskal v *Padlih maskah*.¹ Tine Hribar v spremni besedi trdi, da Roter »masko potegne, tako rekoč strga z obraza. Zato upravičeno nosi naslov *Pravi obraz*«. Sprašuje se: »Kakšen je ta obraz, kakšen je pravi obraz Zdenka Roterja?« Že v naslednjem stavku pa zatrjuje: »Da se je dokopal do svojega obraza, je Zdenko Roter potreboval več dejanj; več rezov in vsak izmed njih je bil bolj boleč. Najgloblja in zato najhujša zareza zre v nas iz poglavja *Udbaštvo*.«² Ko bralec seveda vidi naslov knjige in potem prebere Hribarjevo oceno, upravičeno pričakuje neke vrste spoved in domneva, da se je Roter končno odločil prekiniti svoj molk in prispevati konkretne podatke o svoji vlogi v referatu za kler, razsvetliti nekatere okoliščine še nepojasnjenih zadev, konkretno navesti nekaj o ozadju delovanja Udbe proti Katoliški cerkvi, o zažigu škofa Antona Vovka, o zasliševanju duhovni-

- 1 Zdenko Roter, *Padle maske. Od partizanskih sanj do novih dni*, Sever & Sever, Ljubljana 2013.
- 2 Zdenko Roter, *Pravi obraz. Neizbrisna znamenja resničnosti*, Ljubljana, Sever & Sever, Ljubljana 2017, str. 178.

kov, o »vrbovanju« sodelavcev iz duhovniških in redovniških vrst itn. Dejansko pa poglavje o Udbi najbolj razočara. Pritrđiti moramo Igorju Omerzi, ki je zapisal, da je »bivši tajni politični policaj Zdenko Roter tu ostal velik dolžnik«. ³ Praktično je zamolčal svojo pravo vlogo v tajni politični policiji. Ostane pri tem, kar je avtorici sporočil [omenjena je zgolj z okrajšavami T. G. P.] v *Padlih maskah*, da namreč »njegovih ‚globokih grl‘, požrtvovalnih in inteligentnih« ne bo »nikoli odkrila, njihova imena bodo šla z Njim [sam o sebi piše v tretji osebi] v grob. Naj se gospa ne trudi, vse je zaman«. ⁴

Knjiga *Pravi obraz* vsebuje deset poglavij. V uvodnem poglavju pod naslovom »Odgovor« avtor zatrjuje, da se mu je »odvalil kamen od srca [...], ker je spraval iz sebe del tistega, kar ga je tiščalo, in ker se je opredelil do svojih življenjskih odločitev, obžaloval tisto, kar je storil narobe, česar ni storil, odprl pa je tudi svoje srce in dušo s svojimi intimnostmi«. ⁵ To zadnje je mučno in bi bilo bolje, če bi to sploh izpustil, zaman pa iščemo vse drugo, kar tukaj napoveduje. Navaja sicer, »da pomeni obveščevalna dejavnost za posameznike hojo po noževi ostrini glede človekovih pravic«, hkrati pa spet zatrjuje, »da se je skrbno varoval spodrsaljajev«. ⁶ Avtor tudi v tej knjigi o sebi piše v tretji osebi. Seveda pa dejavnost v politični tajni policiji totalitarne države, kar je Jugoslavija bila, predpostavljala pripravljenost, da se izvaja nasilje oz. da se kršijo človekove pravice. To torej ni hoja po noževi ostrini. Tudi tukaj, kot že v prvi knjigi, se Roter izgovarja, da se je sam »spodrsaljajev« izogibal. Že v *Padlih maskah* je s prstom kazal na vse, samo nase ne.

3 »Igor Omerza o Ne-Pravem obrazu Zdenka Roterja: So njegove maske res padle?«, *Reporter*, 23. 11. 2017.

4 Roter, *Padle maske*, str. 168.

5 Roter, *Pravi obraz*, str. 11.

6 Prav tam, str. 97.

V uvodu *Pravega obraza* zatrjuje, da se je »za novo pripoved [...] odločil tudi zato, ker želi brezpogojno pripomoči k normalnemu političnemu diskurzu«, ker tega pač v »samoupravnem socializmu skoraj ni bilo. Politični jezik je bil strogo nadzorovan, mediji so bili bolj ali manj uradna trobila, kritiška beseda bolj redka«. Seveda je to res, sam najbolje ve, saj je bil eden od protagonistov tega sistema. Zanimivo pa je, da prejšnji uslužbenec tajne policije sicer prizna, da je danes svoboda govora, hkrati pa kritizira današnjo »surovost, podivjanost, osebno žaljenje, čisto diskvalifikacijo, stigmatizacijo in ekskomunikacijo«,⁷ torej tisto, kar je bil vsakdan komunistične oblasti in njene tajne policije. Spomnimo se, da so bili verniki drugorazredni državljani, da so bile določene službe vezane na članstvo in predanost partiji, spomnimo se na montirane procese, na surovost in podivjanost v zaporih in taboriščih ter pri zaslišanjih Udbe.

Na eni strani v uvodu zatrjuje, da je hotel spodbuditi dialog, na drugi strani pa obračunava s kritiki, kot je Alenka Puhar, ki je v *Slovenskem času* objavila analizo *Padlih mask*. Mimogrede, katoliški mesečnik imenuje Čas, kot da ne bi natančno vedel, da se imenuje *Slovenski čas*. To je ceneni trik. Podobno je že v *Padlih maskah* navedel napačen naslov monografije avtorice, namesto *Razdvojeni narod* je napisal *Razklani narod*, ker ga je zmotil opis negativne vloge komunistične partije med drugo svetovno vojno.⁸ Alenka Puhar v svoji oceni zapiše, da »Padle maske niso zgovorne samo zaradi ostajanja v mentalnem obzorju, značilnem za komunizem. [...] Varuje skrite korenine nekdanjega režima, ki se je delno ohranil še v današnji čas in ima nanj nedvomen vpliv«. ⁹ Ta ocena velja tudi za *Pravi obraz*. Alenka Puhar se nadalje sprašuje: »Zakaj tako mirno prena-

7 Prav tam, str. 12.

8 Roter, *Padle maske*, str. 166, 167.

9 Alenka Puhar, »Strogo nadzorovana notranja svoboda«, *Slovenski čas*, 14. 12. 2017.

šamo, da se tiste redke ljudi, ki raziskujejo nezaslišana dejanja Udbe, kar naprej toži in preganja in razglašča za nemoralne, nesposobne negativce? Medtem ko lastniki velikanskega poznavanja vseh mogočih podrobnosti, verjetno tudi lastniki obsežnih dokumentarnih virov, razpolagajo s tem, uporabljajo in jih občasno servirajo [...]. Roterjeva knjiga je polna takih nizkih udarcev. To napeljuje na misel, da je bila Udba fenomenalna tovarna govoric in klevet; nizki udarci, ki so prihajali od tam, so imeli izjemno, pogosto pogubno moč. In jo še imajo ...?»¹⁰

Roter v poglavju Udbaštvo predstavlja Udbo kot povsem normalno varnostnoobveščevalno službo, ki naj bi bila taka, kot so obveščevalne službe povsod po svetu, tj. »del družbenega sistema«. ¹¹ Navaja tudi, da poteka konkurenčni boj med službami vedno takrat, kadar obstajajo v državi različne obveščevalne službe, in da je zato v Jugoslaviji prišlo do spopada med vojaško kontraobveščevalno službo (KOS) in civilno državno varnostno službo (Udbo), posamezniki pa da povsod zlorablajo svoja pooblastila, tudi v Sloveniji pred letom 1990. ¹² Dejansko pa so obveščevalne službe kljub občasnim nesoglasjem složno sodelovale do konca (primer je aretacija Janeza Janše in Davida Tasiča). Nedvomno so posamezniki zlorabljali svoja pooblastila. To se vedno in vsepovsod dogaja, vprašanje je, ali se to sankcionira ali ne. Nasilje je v totalitarnih sistemih, tako tudi v nacionalsocialističnem in komunističnem režimu, del strateškega načrta oblasti, prosto po Machiavelliju, da cilj posvečuje sredstva. Najprej je bil v Sloveniji (Jugoslaviji) v ospredju boj za oblast in njen prevzem, potem pa je Udba skrbela za to, da partija obdrži monopol nad oblastjo, kar je ugotovilo tudi Ustavno sodišče Republike Slovenije: »Zaradi

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Roter, *Padle maske*, str. 80.

¹² Prav tam, str. 81.

bridkih zgodovinskih izkušenj slovenske družbe iz obdobja bivšega komunističnega totalitarnega sistema je v zgodovinsko poslanstvo slovenske ustave vgrajen tudi njen temeljni cilj, preprečiti vsakršen poskus ponovne vzpostavitve totalitarnega sistema. Pravica do svobodnega združevanja sodi v sklop tistih temeljnih ustavnih vrednot, ki jih je treba posebej spoštovati in dosledno zagotavljati njihovo resnično udejanjanje. To je toliko bolj pomembno, ker je komunistični režim po prevzemu oblasti od leta 1945 naprej na ustavni ravni in tudi z zakonsko ureditvijo navidezno zagotavljal svobodo združevanja vključno z ustanavljanjem in delovanjem političnih strank, v resničnem življenju pa so takratne komunistične oblasti delovanje opozicijskih političnih strank na vse možne načine z represivnimi ukrepi popolnoma zatrle in jih dejansko izločile iz političnega življenja ... Onemogočanje in zatrtje opozicije ni bilo samo v neskladju s tedanjo ustavo, ampak tudi izrecno protizakonito in je pomenilo trajno hudo kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin.»¹³ Udba ni bila običajna varnostnoobveščevalna služba, temveč tajna politična policija, ki je stala tako rekoč nad zakonom, odgovorna zgolj vrhu partije. Načrtno in množično je kršila človekove pravice in državljanske svoboščine, in to vse od svoje ustanovitve pod imenom Ozna (1944) in potem od 1946 kot Uprava državne varnosti ter od 1967 Služba državne varnosti (UDV oz. SDV, po domače Udba) vse do osamosvojitve. Vrhovno sodišče pa je v odločbi leta 2002 zapisalo: »Danes je znano, da se je ta služba ukvarjala ne le z obveščevalnimi nalogami, ampak je tudi sama organizirala razne kriminalne aktivnosti, jih načrtno izživala, pa tudi konstruirala obstoj kaznivih dejanj in odgovornosti zanje. V ta namen je tudi falzificirala, fabricirala ali podtikala obremenilne dokaze. Žrtve takšne aktivnosti, praviloma politični

13 Ustavno sodišče, OdlUS VII, 98, Ur. l. RS, št. 13/1998, Up-301/96, <http://www.us-rs.si/media/zbirka.slo.25.-.let.pdf>.

nasprotniki ali drugače misleči v obdobju takratnega režima, praviloma niso imeli možnosti razkritja konstruktov Udbe in rehabilitacije.»¹⁴

Nobena skrivnost torej ni, da je naloga obveščevalnih služb v totalitarnih sistemih tudi, da zatirajo državljane, ki zastopajo drugačna stališča, ki bi lahko ogrožala monopol trenutne oblasti. O tem, da je bila komunistična Jugoslavija – in Slovenija kot njen del – totalitarna država, pričajo prikrita grobišča, dokumentirane množične kršitve človekovih pravic, umori, montirani procesi, koncentracijska in delovna taborišča, tajni zapori, tajni uradni listi, enotnost oblasti, enostrankarski sistem. Neme priče so kljub množičnemu uničevanju še številni dokumenti in seveda pričevanja tistih, ki so preživeli. Udbe je bila vseprisotna.

Roter v *Padlih maskah* zatrjuje, da je »enačenje Ozne in pozneje Udbe z NKVD oziroma KGB [...] milo rečeno nestrokovno in nesmiselno».¹⁵ Kot da mu ne bi bilo znano, da se je tajna služba organizirala na podlagi sovjetske misije pri jugoslovanskem vrhovnem štabu in da so se nekateri njeni člani šolali na večmesečnem seminarju v Moskvi na akademiji Džerdžinskega, tako na primer Mitja Ribičič - Ciril, eden od povojnih namestnikov Ivana Mačka - Matije, kot tudi Dušan Bravničar - Veljko. To navaja tudi Maček sam v spominih.¹⁶ V *Pravem obrazu* pa Roter trdi, da zaradi spora med Titom in Stalinom ni bilo neposrednega vpliva NKVD in da častniki, ki so se šolali v Sovjetski zvezi v letih 1944 in 1945 na delo Ozne in Udbe zaradi spora

14 Vrhovno sodišče, I Ips 187/98 z dne 23. 5. 2002, <http://imss.dz-rs.si/imis/132ac240fe59da4b415f.pdf>, pridobljeno 20. 3. 2018; Lovro Šturm, »Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni in po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije«, *Acta Histriae*, št. 3, 2017, str. 734.

15 Roter, *Padle maske*, str. 143.

16 Ivan Maček, *Spomini*, Zagreb, 1981.

tudi niso vplivali.¹⁷ Že omenjena imena sama po sebi pričajo, da ni bilo povsem tako. Poleg tega pa gre bolj za to, da je bil NKVD vzorec za tajno politično policijo v Jugoslaviji, ne pa za to, ali sta bili državi po letu 1948 v prijateljskih odnosih ali ne.

Hribar trdi, da je Roter v *Pravem obrazu* prelomil udbovsko prisego. To nikakor ni res. Roter sicer piše o povojnih umorih, zanje rabi izraz »*zunajsodni poboji*«, ki se je nekako udomačil, namesto da bi ta zločin imenovali, kot to predvideva slovenski Kazenski zakonik, ki načrtne umore političnih nasprotnikov opredeli kot genocid. Roter nadalje navaja, da mu nikoli »*ni bilo popolnoma jasno, kdo in koliko je bilo tistih (tudi članov slovenske Udbe), ki so sodelovali pri zunanjih pobojih po koncu vojne v poletnih mesecih let 1945 in 1946*«. ¹⁸ Novo je seveda, da nekdo iz notranjega kroga Udbe prizna, da so pri množičnih povojnih umorih sodelovali tudi Slovenci, in ne samo »*enote neslovenskih divizij*«. Sicer pa potrjuje samo to, kar smo raziskovalci že tako zapisali. Imensko pa navede samo enega odgovornega v Sloveniji, in sicer Ivana Mačka – Matijo, ter eksplicitno potrjuje, da je ta zbiral slovenske eksekutorje, ne imenuje pa tudi tistih, ki so poleg Mačka v Sloveniji odločali o množičnih umorih političnih nasprotnikov. To so bili Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Boris Kraigher, Miha Marinko in Lidija Šentjunc. Edvard Kocbek navaja njihov sklep v dnevniku leta 1975.¹⁹

Neverodostojna je prav gotovo tudi trditev, da je nekdo, ki je bil od leta 1944 v II. brigadi vojske državne varnosti, od junija 1946 v. d. pooblaščenca UDV za območje Ljubljana Center ter konec leta 1948 na vrhu referata za kler, o množičnih umorih izvedel šele nekako deset let po koncu vojne. V *Padlih maskah* opisuje, da ni imel »*vs a leta do smrti Borisa Kidriča (1953)*

17 Roter, *Pravi obraz*, str. 96.

18 Prav tam, str. 83.

19 Edvard Kocbek, *Dnevnik 1954–1977*, 17. 4. in 18. 8. 1975

pojma o poboju slovenskih domobrancev na Rogu, na Teharjah in o teh in onih jamah [...]. Kočevski pobjoj mu je prepričljivo opisal šele leta 1984 belokranjski partizan«. ²⁰ Ne glede na to, da je Edvard Kocbek v pogovoru z Borisom Pahorjem v brošuri, ki je izšla v Trstu v Zalivovi zbirki v počastitev njegove sedemdesetletnice leta 1975, ²¹ spregovoril o teh pobjojih, kar je zelo razburilo komunistično oblast in kar gotovo ni šlo mimo Zdenka Roterja, je generalni vikar Anton Vovk, poznejši škof, od vsega začetka spraševal po izginulih vojnih kuratih. V pastirskem pismu 20. septembra 1945 je jugoslovanska škofovsko konferenca opozorila na usodo zaprtih in ubitih duhovnikov po vojni. Roter je bil poleg tega blizu notranjemu ministru Borisu Kraigherju (1946–1953), kar opisuje v *Padlih maskah*. Navaja tudi, da je Kraigher pri odločanju »sprejemal zahteve in mnenja M. Mačka, ki je še veliko let ohranil svojo moč in vpliv na kadrovske izbire, zlasti v varnostnih organih«. ²² Roter v *Pravem obrazu* ne odkrije niti priimka gostilničarja in partizana Tineta, ki je junija 1945 sodeloval pri umorih na Rogu in ki mu je že sredi šestdesetih let – in ne šele 1984 – na Silvestrov večer pripovedoval o umorih na Rogu. In čeprav o morilcih piše, »da so dejansko opravljali [...] moralno in človeško nedopustno delo«, taktično izjemno spretno naprti delno sokrivdo tudi strani žrtev, saj navaja, da je večina morilcev to delala, ker »so med vojno doživeli veliko hudobije in smrti svojcev ali prijateljev in je iz njih kar puhtela hladnokrvna maščevalnost«. Umorjeni pa so bili seveda »slovenski kolaboranti«. ²³

Svojo vlogo pri Udbi Roter predstavlja kot neprostovoljno: »Poklicno delo v varnostni službi, v Udbi, je bilo zame najbolj protislovno, mračno, negotovo in moralno odgovorno. Bil sem

²⁰ Roter, *Padle maske*, str. 157.

²¹ Več o tem: Igor Omerza, *Edvard Kocbek. Osebni dosje št. 584*, Karantanija, Ljubljana 2010.

²² Roter, *Padle maske*, str. 163.

²³ Roter, *Pravi obraz*, str. 85, 86.

dejansko vpoklican. Nihče ni spraševal, ali to želim ali ne. Tudi pravih predstav nisem imel, kaj bom delal, še najmanj, da bo to delo moralno najbolj delikatno in ves čas balet na konici kmečke kose, dobro sklepane. Dolgo sem se boril sam s sabo, imel neprespane noči, ko sem od blizu spremljal početja, ki jih od ljudi nisem pričakoval.»²⁴ Kar je veljalo za nacionalsocialistični režim, je veljalo tudi za komunističnega. Marsikoga so prisilili, da je sodeloval s tajno policijo, uslužbenec gestapa ali Udbe pa si postal, če si bil njihov. Poleg tega pa bi v primeru, da je svoje delo opravljal neprostovoljno, sedaj, ko je svoboda govora in mišljenja, kar tudi sam poudarja, pričakovali opis tega, kar se je dogajalo in kar mu je povzročalo, kot navaja, neprespane noči.

Do sprejetja Kazenskega zakonika leta 1951 je Ozna/Udba opravljala trojno nalogo, in sicer obveščevalno, vlogo tajne policije in kazenske preiskave. Razvila je postopek, katerega cilj je bilo obtoženčevo priznanje. Da je dosegla priznanje domnevne krivde, je uporabila različna represivna sredstva: samico, temnico, nočna zasliševanja, lakoto, katastrofalne higienske razmere itn. Tožilstvo je dobilo vpogled v gradivo šele, ko je Udba končala preiskavo in poslala predlog o postavitvi pred obtožbo. Pred tem je izvedla selekcijo gradiva in izločila vse, kar bi lahko razbremenilo obtoženca, če je bilo treba, pa je tudi skonstruirala lažne obtožbe. Tak primer je Alojzij Vrhnjak, župnik v Ribnici na Pohorju, ki je za posledicami surovega ravnanja z njim v zaporu marca 1950 umrl. Skušali so ga namreč prisiliti, da bi priznal spolne odnose s škofom Maksimilijanom Držečnikom.²⁵ Domnevamo lahko, da je prav

24 Prav tam, str. 97.

25 Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, Družina: Ljubljana 2005, str. 529–532. Vrhnjak ni bil edini tak primer. Tudi Janeza Černogo, župnijskega upravitelja na Vidmu ob Savi, je Udba hotela uporabiti pri obtoževanju škofa Držečnika nemoralnosti. Odločno je odklonil. Naenkrat se je našel nekdo, ki ga je svaril, da ima izbiro med begom čez mejo in zaporom. Za primer, da se odloči za beg, se mu je ponudil

ta primer Roter imel v mislih, ko piše o častniku iz Maribora, ki je sistematično namakal duhovnika z glavo v Dravo, da bi izsilil njegovo priznanje.²⁶ Sicer vemo, da so z Vrhnjakom slabo ravnali, saj na osebem popisu, ki so ga sestavili 4. aprila 1949, ko ga je Udba Maribor pripeljala v normalne zapore, pod rubriko Zdravstveno stanje ob prihodu piše »živčno bolan«,²⁷ novo pa je to o namakanju v Dravi. Nasilnežu Udbe se ni zgodilo nič, seveda tudi ni bil edini, ki se je proti duhovniku pregrešil, bil pa je zaradi tega premeščen, vsaj tako navaja Roter. Vprašanje je seveda, ali ni bil premeščen zato, ker je to izvedel škof, ki se je zaradi tega pritožil. Vsekakor je Roter ime tako duhovnika kot tudi nasilneža zamolčal in tudi o okoliščinah ni napisal ničesar konkretnega.

Po letu 1951 se je preiskava prenesla v pristojnost sodišč, vendar se partija ni odrekla vplivu na sodstvo. Sodnik je poleg strokovnih kvalifikacij moral biti »*vdan ljudstvu in stvari socializma*«. ²⁸ Z raznih seznamov in iz tabel v Arhivu Republike Slovenije je razvidno, da se je na zatožnih klopih znašlo nesorazmerno veliko duhovnikov. Od 429 duhovnikov, ki so bili na zatožni klopi v obdobju med koncem vojne in letom 1961, je bilo po do zdaj znanih podatkih 439 kaznovanih z zaporno kaznijo in 73 denarno kaznovanih.

Prav v tem obdobju hude represije je bil Zdenko Roter na referatu za kler. Zasedovali so duhovnike, iz vseh okrajev so redno vsaj vsakih štirinajst dni pošiljali poročila centralni Udbi v Ljubljano o posameznih duhovnikih, redovnikih in vidnih vernikih, o tem, kdo pošilja svoje otroke k verouku, o pridigah

za spremljevalca. To je bilo po vsej verjetnosti inscenirano. Ubit je bil verjetno 24. 6. 1949 ob jugoslovansko-avstrijski meji.

26 Roter, *Pravi obraz*, str. 87.

27 Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 530.

28 Roman Ferjančič in Lovro Šturm, *Brezpravje. Slovensko pravosodje po letu 1945*, Nova revija: Ljubljana 1998, str. 29, 46–55.

v cerkvah itn. Strokovni elaborat oz. priročnik »Sodelavci (zakupniki) iz duhovniških vrst«,²⁹ ki je nedatiran, vendar iz besedila sledi, da je nastal v obdobju, ko sta bila na čelu škofij Anton Vovk in dr. Maksimilijan Držečnik, Arhivu Republike Slovenije pa je bil predan šele leta 2013, opisuje metode pridobivanja sodelavcev v cerkvenih krogih. Elaborat priporoča subtilnejši pristop k pridobivanju sodelavcev v duhovniških vrstah, kot je bil običajen v prvih letih takoj po vojni. Je bil avtor tega elaborata Roter?

Težko sledimo Roterju, ko piše o sebi, da ni bil »med izbranimi« in da je delo »opravljal tako, da je poskušal biti ves čas in vsak hip spodoben, nežaljiv in neponižujoč v komunikacijah«. ³⁰ Seveda nasilje ne pomeni samo, da se nekdo nad sočlovekom fizično izživlja, nasilje se lahko izvaja tudi psihično. Spomnimo se Roterjevega obiska pri hudo opečenem škofu Vovku v bolnišnici po zažigu v Novem mestu (20. 1. 1952). Volk je v svojih spominih zabeležil: »Že prvi teden je prišla k meni dvakrat OZNA in sicer Zdenko Roter, menda podpolkovnik. Mučil me je z vprašanji [...]. Zahteval je že prvič OZNAR suktnjo ožgano, kolar in kovček, oziroma prevleko kovčka, da dožene analiza, s čim je bilo to obilito. Od zahteve ni odnehal. Ko mu na škofiji tega niso hoteli izročiti, me je mučil v istem tednu še enkrat in moral sem dati pismeni nalog, naj te predmete za preiskavo izročijo. Izročili so jih, a vedel sem naprej, da jih nazaj ne bo. Marca sem jih pismeno terjal od Zdenka. Prišel je 10. marca sam k meni na škofijo in mi je rekel: ‚Predmetov ne morete dobiti nazaj, ker so bili dani v tako ostro analizo, da so enostavno razpadli!‘«³¹

Avtor zatrjuje, da je iz službe odšel, »ko je to bilo mogoče na neboleč način«. Nadalje piše, »da so bila leta dela v varnostni

29 Arhiv Republike Slovenije, AS 1931, SDV, t. e. 3138.

30 Roter, *Pravi obraz*, str. 87.

31 V *Spomin in opomin*, ur. Blaž Otrin, Družina, Ljubljana 2003, str. 225.

službi zanj velika življenjska preizkušnja, ki jo je preživel spodobno, in ki so mu dala tudi velika moralna spoznanja»³². Če mu že težko sledimo, da ni bil med izbranimi, mu še manj, da se je popolnoma poslovil od Udbe in ji ni služil še naprej na drugačen način. Tajne policije v totalitarnih državah ni mogoče kar tako zapustiti. Iz dokumentov v Arhivu Republike Slovenije je razvidno, da so Roterju še kot profesorju pošiljali v vednost elaborate o kleru, kar je za nekoga, ki je zapustil Udbo, nekoliko nenavadno. Ne smemo pozabiti, da so bile v elaboratih zbrane informacije produkt številnih kršitev človekovih pravic. Udba je ljudi zasledovala, jih zasliševala, poniževala, njim in njihovim bližnjim grozila, jih pošiljala v zapore, vodila kazenske preiskave, prirejala in potvarjala dokaze, nastavljala mikrofone, tajno prebiralala pošto itn. Roter je bil dejansko kot profesor neke vrste siva eminenca v ozadju in zelo blizu, kot tudi sam potrjuje v omenjenih knjigah, zadnjemu partijskemu šefu Milanu Kučanu – in to še po osamosvojitvi, ko so celo kreirali predsednika republike.³³

Roter piše, da je »*po njegovem vedenju Kučan prvi slovenski vodilni politik, ki je jasno postavil razdaljo med SDV in politično elito in se odpovedal pravici, da bi mu obveščevalna služba služila pri izvajanju politike. To je bil tudi glavni vzrok, da je SDV ostal na strani slovenske demokratične uradne in delno tudi opozicijske politike*«. Udba in Tomaž Ertl, nekdanji republiški sekretar za notranje zadeve in zadnji šef tajne politične policije, ki je bil odgovoren za sistematične kršitve človekovih pravic, naj bi »*trdno stala na konceptu osamosvajanja*«. ³⁴ Sicer je bilo veliko arhivskega gradiva uničenega, po previdni oceni najmanj 80 odstotkov, velik del prav v obdobju osamosvajanja,

32 Roter, *Pravi obraz*, str. 87.

33 Roter, *Padle maske*, str. 656.

34 Roter, *Pravi obraz*, str. 95.

ostalo pa je vendar dovolj, da je mogoče vse te trditve ovreči. Milan Kučan je bil na seznamu posvečenih, ki so dobivali v vednost tajne dokumente Udbe. Seveda pa bi bilo treba osvetliti tudi njegovo vlogo ob in po osamosvojitvi, pa tudi to, kar je ostalo od SDV.

Pravi obraz Zdenka Roterja ostane zakrit tudi po najnovejši avtobiografiji. Povzamemo lahko oceno zgodovinarja Vaska Simonitija, da Roter piše *»na način, kot da nam ‚iskreno‘ odkriva nekaj povsem novega, čeprav dejansko ni povedal ničesar, kar ne bi bilo že povedano in zapisano drugje. Seveda ne pozabi povedati, da on s tem ni imel nič, da ni bil nikjer zraven in da ni nič vedel in nič videl. Vse so mu kasneje povedali drugi – njegovi nekdANJI sodelavci. On skratka ni bil nikoli zraven pri hudih stvareh, nikoli ni naredil nič hudega, pravzaprav sploh ne izvemo, kaj je točno delal ne kot udbovski zasledovalec, ne kot udbovski zasliševalec in ne kot udbovski naredbodajalec, ki je napredoval vse do šefa ljubljanske Udbe. Zdenko Roter se hoče prikazati kot dober udbovec«.*³⁵

Tamara Griesser Pečar

³⁵ Vasko Simoniti v *Demokraciji*, 16. 2. 2018.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, se ne honorirajo. Morajo biti izvirni in ne smejo biti predhodno objavljeni v nobeni drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Prispevke je treba poslati na naslov uredništva oziroma po elektronski pošti na naslov glavnega urednika (renato.podber-sic@scnr.si). Obsegajo naj okoli 30.000 znakov s presledki in sprotnimi opombami oziroma eno avtorsko polo. Vsebujejo naj:

- KLJUČNE BESEDE (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- IZVLEČEK (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- POVZETEK (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo. Prispevki so recenzirani.

OPOMBE morajo biti pisane enotno kot sprotne opombe pod črto. Lahko so vsebinske ali bibliografske:

- BIBLIOGRAFSKA OPOMBA mora ob prvi navedbi vsebovati naslednje podatke: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko

gre za objavo v periodični publikaciji ali zborniku, njegov naslov) v ležečem tisku, založbo, kraj in leto izida, stran(i), v nadaljevanju pa se rabi smiselna okrajšava.

Primer monografije: Stephaine Courtois, *Črna knjiga komunizma*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999 (dalje Courtois, *Črna knjiga komunizma*), str. 916.

Primer periodične publikacije: Vida Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2/1992 (dalje Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto KPS«), str. 101.

Primer zbornika: Tamara Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945«, v: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998 (dalje Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu«), str. 116.

Pri navajanju ARHIVSKIH VIROV je treba navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, če ga rabimo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), signaturo fonda (če jo ima), ime fonda ali zbirke (v nadaljevanju se rabi smiselna okrajšava), številko tehnične enote (fascikla, škatle) in arhivske enote ter naslov citiranega dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (dalje AS 1589), t. e. 1499, l. 1946: Organizacijsko in politično poročilo okrožnega odbora OF Maribor 17. aprila 1946.

Pri SPLETNIH VIRIH navedemo naslov spletne strani in datum izpisa oziroma vpogleda.

Primer: <http://www.fas.org/irp/agency/army/cic.pdf>, 13. 11. 2009.

Instructions for authors

Dileme (Dilemmas) is a periodical scientific journal published by the Study Centre for National Reconciliation. Authors do not receive payment for contributions published in *Dileme*. The contributions must be original and cannot have been previously published in any other scientific journal. The contributions are subject to peer evaluation.

Contributions should be submitted to the editorial office or to the e-mail address of the editor-in-chief (renato.podbersic@scnr.si). Contributions should contain around 30,000 characters including spaces and footnotes. They should include:

- KEY WORDS (up to 5) that should reflect the contribution's content;
- AN ABSTRACT (up to 10 lines) that should be understandable without having to read the whole article;
- A SUMMARY (up to 30 lines) that should present the purpose of the contribution, the main characteristics of the issue, and the most significant findings and conclusions.

Authors must provide the following information: name and surname, academic title, employment position, name of the institution where they are employed, and e-mail address.

Proofreading of contributions and translation of summaries will be provided by the editorial board.

NOTES must be in the form of footnotes uniformly through the whole text and can be substantive or bibliographical. Upon first citation, A BIBLIOGRAPHICAL FOOTNOTE must contain the following: name and surname of author, title of cited work (title of periodical or miscellany in case of an article published in one) written in italics, publisher, place and year of publication,

page(s); when referencing the same source multiple times, an appropriate abbreviation should be used.

Example of a monograph: Stephaine Courtois, *Črna knjiga komunizma*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1999 (onward Courtois, *Črna knjiga komunizma*), p. 916.

Example of a periodical: Vida Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega odpora 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, no. 2/1992 (onward Deželak Barič, »Vloga, metode in mesto KPS«), p. 101.

Example of a miscellany: Tamara Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945«, in: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ed. Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998 (onward Griesser Pečar, »Procesi proti duhovnikom in redovništvu«), p. 116.

When citing ARCHIVAL SOURCES, the following must be listed: archive (upon first citation: the whole name; when referencing the same source multiple times: an appropriate abbreviation in brackets), signature of fond (if available), name of fond or collection (when referencing the same source multiple times, an appropriate abbreviation should be used), number of technical unit—t.u. (storage folder, box) and number of archival unit—a.u., and title of cited document.

Example: Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (onward AS 1589), t.u. 1499, yr. 1946: Organizacijsko in politično poročilo okrožnega odbora OF Maribor 17. aprila 1946.

When citing ONLINE SOURCES, the URL of the web page and date of retrieval should be listed.

Example: <http://www.fas.org/irp/agency/army/cic.pdf>, 13 Nov. 2009.